

Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова
(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет
(повне найменування інституту/факультету)

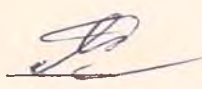
Кафедра нової та новітньої історії
(повна назва кафедри)

Дипломна робота

спеціаліста
(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **«Олександр III: історико-біографічний портрет»**
«Alexander III: the Historical and Biographical Portrait»

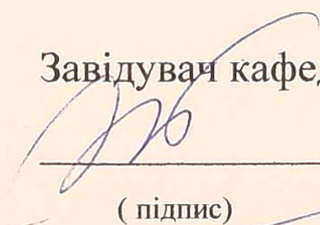
Виконала: студентка денної форми навчання
Спеціальності 032 Історія та археологія
Ляхова Марія Олександрівна

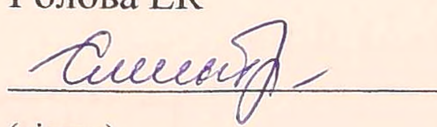
Керівник к.і.н., доц. Мілевич С.В.
(підпис)

Рецензент к.і.н., доц. Новикова Л.В.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 13 від «15» 05 2017 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № 17 від «30» травня 2017 р.
Оцінка Відмінно / A / 90 .
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Дьомін О.Б.
(підпис)

Голова ЕК

Сминтина О.В.
(підпис)

Одеса – 2017

ш/к 440500

ЗМІСТ

Вступ.....	с.3-7
Розділ I. Аналіз джерельної бази та історіографії роботи	с.8-17
1.1. Характеристика джерел.....	с.8-12
1.2. Огляд історіографії.....	с.13-17
Розділ II. Біографічні дані, особиста характеристика Олександра III.....	с.18-41
2.1. Біографічні дані. Дитинство та юність.....	с.18-22
2.2. Великий князь Олександр Олександрович – спадкоємець престолу.....	с.22-27
2.3. Прихід до влади. Особиста характеристика Олександра III.....	с.27-32
2.4. Політичні погляди та оточення Олександра III.....	с.32-41
Розділ III. Внутрішня політика Олександра III: «епоха малих справ»....	с.42-65
3.1. Зміни політичного курсу, контрреформи.....	с. 42-53
3.2. Фінансово-економічна політика Олександра III.....	с.53-65
Розділ IV. Цар-миротворець: зовнішня політика Олександра III.....	с.66-85
4.1. Європейський напрямок зовнішньої політики.....	с.66-76
4.2. Просування Росії у Середній Азії.....	с.76-80
4.3. Далекосхідний напрямок зовнішньої політики Росії в правління Олександра III.....	с.80-85
Висновки.....	с.86-88
Список джерел та літератури.....	с.89-96

ВСТУП

Олександр III вступив на престол 2 березня 1881 року і був 13 російським імператором. Він правив 13 років (1881-1894), а після смерті передав престол своєму сину Миколі, який завершив, як правління династії Романових, так і монархічну історію Росії. Коли Олександр Олександрович посів на російському престолі, йому було 36 років, 16 з них він був офіційним спадкоємцем і приймав участь у державному житті, набираючись досвіду.

Особистість Олександра III характеризувалася суперечливістю, що не могло не проявитися в його політиці, а також в оцінюванні його державної діяльності та результатів правління. Внутрішня політика імператора носила консервативний, охоронний характер, що не виключав, однак, захисту інтересів російського промислового і торгового капіталу. Олександр III прагнув зберегти існуючий порядок, зміцнити позиції дворянства, не допустити революції. Зовнішня політика була спрямована на захист державних інтересів та укріплення міжнародних відносин Росії, як на європейській арені, так і на інших напрямках, де зіштовхувалися інтереси великих європейських держав.

Правління імператора Олександра III стало свого роду часом осмислення перетворень царювання його батька, що були названі великими. Росії необхідним був час, «передышка, чтобы освоить, переварить произошедшие сдвиги». [57, с. 8] У той же час, це був поворот до реакції, що прийшов на зміну реформ Олександра II.

В історичній науці внутрішня політика Олександра III отримала назву «епоха малих справ». Це був період контрреформ, відзначений новими перетвореннями, спрямованими на перегляд існуючої системи правових, соціально-економічних, суспільних стосунків, що сформувалися в наслідок реформ 60-70-х років XIX століття. Поняття «контрреформи», як

внутрішньополітичний курс російського самодержавства часів Олександра III, має широкий зміст і включає не тільки реакційні закони, а весь комплекс державних заходів нового, більш консервативного за поглядами, уряду. Об'єктивною причиною такого повороту була недосконалість реформування в соціально-економічній і політичній галузях в попередній час. Успіх «нового політичного курсу» Олександра III та сформованого їм уряду був майже гарантований: вони спиралися на досвід минулого: навіть у реформах 60-х–70-х років перемогло прагнення зберегти самодержавство; вищі органи державної влади, влада монарха залишилися поза процесом перебудови, механізм реалізації реформ був слабкий.

Актуальність теми дипломного дослідження має, в першу чергу, науковий характер. Про Олександра III та його діяльність писали як сучасники, так і дослідники майбутнього часу. У першому розділі ми більш детально розглянемо це питання. Але зараз доцільно відзначити, що на сторінках історичних праць перед нами виникає відчуття двох сторін однієї медалі, які демонструють різні спектри життя і діяльності передостаннього російського імператора, який у міру своїх сил та здібностей прагнув посилити державу, забезпечити її майбутню безпеку та поступовий розвиток.

Суспільна актуальність теми пов'язана з державною діяльністю Олександра III. Його царювання було суперечливим: політична реакція поєднувалася зі значними економічними досягненнями. Разом із цим, це був час найбільш мирного і стабільного розвитку Російської імперії. Заходи уряду Олександра III полягали у перегляді багатьох досягнень попереднього курсу в таких найважливіших сферах життя, як міське самоврядування, суд, освіта і друк. Цікавий історичний досвід може дати аналіз зовнішньополітичного курсу досліджуваного часу, насамперед, методів та результатів рішення державних завдань щодо зміцнення міжнародного становища та ролі на європейській арені.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб вивчити біографічні дані, родинне життя, погляди і державну діяльність Олександра III, простежити, як формувався та реалізовувався його внутрішньодержавний та зовнішньополітичний курс, завдяки яким його правління отримало назву «епохи малих справ», а сам імператор був названий «цар-миротворець».

Завдання дослідження полягають у тому, щоб встановити біографічні дані та особисті риси характеру Олександра III; визначити умови формування його світогляду; охарактеризувати початок правління Олександра III та його політичне оточення; проаналізувати контрреформи і політику лавірування; охарактеризувати фінансово-економічну політику Олександра III та його уряду, спроби модернізації російської економіки; охарактеризувати зовнішню політику Олександра III, вияснити чи справедливо він був названий миротворцем за свою міжнародну діяльність.

Об'єктом дослідження є внутрішньополітична та міжнародна діяльність імператора Олександра III та російського уряду у роки його правління.

Предметом дослідження виступає особистість Олександра III, його політичні погляди та політичне оточення; його особистий внесок у розвиток Російської імперії у останні десятиріччя XIX ст.

Загальні хронологічні рамки дипломного дослідження визначаються датами життя Олександра III (1845-1894), але переважна увага надана періоду його правління (1881-1894). Виходячи з конкретно-історичного матеріалу, можна виділити два основні етапи його життя та діяльності. Перший – до вступу на престол, з увагою до того часу, коли Олександр Олександрович був офіційно проголошений спадкоємцем у квітні 1865 р. Другий, головний – це час його царювання, формування і реалізації урядового курсу, як усередині держави, так і за її межами.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи історизму та об'єктивності. У ході дослідження теми були застосовані такі

загальноісторичні методи як опис, класифікація та аналіз. Для виявлення причино – наслідкових зв'язків в діяльності Олександра III був використаний історичний метод; за допомогою біографічного та історико-генетичного методів можна прослідкувати походження та виховання спадкоємця, особливості формування його поглядів, встановити коло найближчого політичного оточення тощо. Для розв'язування проблем внутрішньої та зовнішньої політики Олександра III були використані методи класифікації, типологізації, періодизації, історичного аналізу. При написанні дипломного твору був використаний науковий доробок історіографії.

Виходячи з завдань та хронологічних рамок дослідження було обрано структуру випускної роботи, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку вивчених джерел та літератури.

Перший розділ присвячений характеристиці історичних джерел та науково-дослідницької літератури, які були вивчені та проаналізовані під час роботи над темою випускної роботи. Серед джерел можна виділити такі основні групи як документи та матеріали офіційного походження, мемуари та щоденники видатних діячів Російської імперії досліджуваного часу, листування. Науковий доробок дослідників в вивченні проблеми характеризується з урахуванням хронологічного та проблемного підходу.

У другому розділі наводяться біографічні дані та особиста характеристика Олександра III, розглянуті питання його виховання, здібностей, формування поглядів. Також у розділі розглянуте питання початку правління Олександра III, відображені його політичні коливання після вбивства батька, охарактеризовано його ближнє політичне оточення.

У третьому розділі висвітлюються проблеми підготовки і реалізації «нового курсу» у внутрішній політиці, проведення «контрреформ» в різних сферах. Розглядаються питання змін політичного курсу у гуманітарному напрямку, в галузі цензури та друку, в сфері освіти та просвітництва,

конфесійної та національної політики. Окремо, як важлива складова політики Олександра III та життя Російської імперії у останні десятиріччя XIX століття охарактеризований фінансово-економічний розвиток, спроби модернізації російської економіки за часів правління Олександра III.

У четвертому розділі розкриті питання зовнішньополітичного курсу Росії. У першому підпункті розглянутий європейській напрямок зовнішньої політики, пошук союзників, їхні протиріччя, складання військово-політичних блоків. Другий підпункт розділу присвячений характеристиці просування Росії у середньоазіатському напрямку. У третьому підрозділі мова йде про далекосхідну політику Росії в роки правління Олександра III.

Під час роботи над темою дипломного дослідження було опрацьовано 30 одиниць джерел і 46 наукових та науково-публіцистичних праць. Загальна кількість робіт у списку складає 76 одиниць.

Розділ I.

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ РОБОТИ

У першому розділі характеризується джерельна та історіографічна база випускної роботи. Фактично цій розділ передує основній частині, де розглянутий конкретний матеріал з теми дипломного дослідження.

У ході написання даної роботи авторка вивчила певне коло джерел, які можна систематизувати та об'єднати в такі групи: офіційні документи та матеріали, джерела наративного характеру, мемуари, спогади, щоденники, листування. Основні історичні джерела перелічених груп будуть охарактеризовані нижче. Також була вивчена дослідницька література та науково-популярні видання, окремі праці авторів, які в різний час зверталися до розгляду матеріалу з теми, якій присвячена дипломна робота.

1.1. Характеристика джерел. Вивчені історичні джерела різних груп дозволяють відновити об'єктивну картину життя, поглядів і правління Олександра III. Серед них офіційні документи та матеріали, джерела наративного характеру, мемуари, спогади, щоденники, листування.

Найбільш цінною і об'єктивною групою джерел є матеріали офіційного походження. Вони дозволяють встановити основні кроки уряду та особисто Олександра III, характеризують, перш за все, його державну діяльність, як у межах внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного курсу. Щодо характеристики особисто Олександра Олександровича, то серед матеріалів офіційного походження, у першу чергу, можна виділити «Полный послужной список наследника цесаревича Александра Александровича». [7]

Послужний список великого князя Олександра Олександровича, як і його братів, складався з моменту народження і до 1855 р. (сходження на престол імператора Олександра II) в Особливій канцелярії батька. У період 1855-1866 років формуляр вел. кн. Олександра Олександровича вела Канцелярія при наставнику його старшого брата спадкоємця цесаревича

Миколи Олександровича. Формуляр «пополнялся сведениями, собираемыми Собственной канторой августейших детей, от лиц, состоявших при вел. кн. Александре и «из комнат его высочества». [7, с. 539] У цю кантору надходили ордена, патенти, дипломи на різні почесні звання. Відомості про їх включалися у відповідну графу формулярного списку. Дані за 1866-1881 рік, тобто час офіційного спадкоємства, головним чином поступали від Державної Ради, членом якої Олександр Олександрович був призначений незабаром після оголошення його спадкоємцем престолу. Про це було надано спеціальне розпорядження Державної Канцелярії за підписом держсекретаря князя Урусова С.М.: «Повеление обязывало всех членов Совета присылать в Государственную канцелярию «полные и подробные формулярные списки, составленные в общеустановленной по гражданскому ведомству форме, и о всякой впредь к службе их перемене с тем, чтобы верность всех сих сведений оставалась на непосредственной ответственности каждого из членов». [7, с. 540] Відомості про проходження військової служби вел. кн. Олександра Олександровича з 1845 по 1881 р. були надруковані в «Русском архиве».

На початку правління Олександра III важливу роль зіграв маніфест від 29 квітня 1881 р., що став правовою основою нового політичного курсу уряду. [2, с. 233-235] Маніфест яскраво характеризує як особисті погляди нового імператора, так й політичний настрій його урядового оточення. На цей документ неодноразово робили офіційні посилання при реалізації внутріполітичного курсу, а також у приватній переписці, записах у щоденниках тощо.

Новий внутрішньополітичний курс Олександра III отримав назву контрреформ, що торкнулися майже усіх сторін державного та суспільного життя. З цієї проблеми також збереглися матеріали офіційного походження. Проведення контрреформи в галузі місцевого управління, обмеження в сфері судочинства, встановлення поліцейського режиму дозволяє охарактеризувати «Положение о земских участковых начальниках». [8, с. 199-202] Політику у

сфері освіти яскраво демонструє так званий «циркуляр про кухарчиних дітей» - урядовий наказ «О сокращении числа учеников в гимназиях и прогимназиях и изменении состава оных». [5]

Також на базі відомостей з джерел офіційного походження можна охарактеризувати особливості економічного розвитку країни у зазначений час, її фінансовий стан, насамперед соціально-економічну політику уряду Олександра III. [1; 4; 9; 11; 12; 15] Збереглися статистичні дані про державні прибутки та витрати [4; 11; 12], окремі розпорядження [1; 6; 9; 15]

Окремою групою джерел документального характеру є договори Росії з іноземними державами, що дозволяють краще зрозуміти та проаналізувати зовнішню характеристику Російської імперії часів Олександра III. Цім питанням присвячений четвертий розділ дипломного дослідження, при написанні якого були вивчені такі документи: «Договор, заключенный между Россией, Германией и Австро-Венгрией. Берлин, 6 (7) июня 1881 года» [3]; «Соглашение между Россией и Великобританией о разграничении афганских владений. Лондон, 29 августа/10 сентября 1885 г.» [10]; «Текст франко-русского военного соглашения (русско-французская военная конвенция 1892 года» [13]; Тяньцзинский договор 1885 г. [14] Перелічені договори відображають основні зовнішньополітичні події того часу, пошук Росією союзників, формування військово-політичних блоків та місце Російської імперії у цьому процесі.

З наративних джерел, в першу чергу, можна назвати розповідь М.Т. Лорис-Мелікова про хід обговорення його проекту на Раді міністрів 8 березня 1881 р., [16] праці Коні О.Ф., [17] промову Б.М.Чичеріна перед міськими головами 16 травня 1883 р. [18] На наш погляд, з перелічених матеріалів найбільш важливу роль для об'єктивної характеристики змін внутрішньополітичного курсу Російської держави, що відбулися з початком правління Олександра III, має розповідь М.Т. Лорис-Мелікова, який на той час ще був міністром внутрішніх справ, а незабаром після виступу він та інші

ліберальні міністри Олександра II були відправлені в відставку, про що іде мова у II та III розділах основної частини дипломної роботи.

Самостійним джерелом є «Московский сборник» [19] – збірка праць Побєдоносцева К.П., який був мозковим центром політичного оточення Олександра III, ідеологом нового урядового курсу, творцем філософсько-ідеологічної та політичної формули триєдності: «самодержавие – православие - народность».

Найважливішими джерелами про особу імператора, його погляди, характер, поведінку, а також діяльність є щоденники, спогади, сучасників Олександра III, більшість з яких грали помітну роль у владних структурах: Богданович А.В., [20] Валуєв П.О., [21] Вітте С.Ю., [22] Редигер О.Ф., [24] Феоктистов Є.М., [23] Мілютін Д.О., [25-26] Мещерський В.П. [27]

С.Ю.Вітте, який був при Олександрі III міністром фінансів, зазначав, що правління Олександра III почалося в складній політичній та економічній обстановці: терористична діяльність народовольців досягла свого апогею, війна з Туреччиною погіршала фінанси і грошову систему. У цих умовах молодому государеві належало зробити вибір - або продовжити буржуазні перетворення, або твердо і жорстоко почати боротьбу зі всякими ліберальними настроями і прагненнями. С. Ю. Вітте відзначає, що імператор вибрав варіант внутрішньої політики, що більше відповідав його особистим переконанням. [22]

Вивчаючи щоденники осіб, наближених до Олександра III ми можемо зробити певні висновки щодо формування його поглядів у внутрішній політиці. Так, велике значення для досліджуваної теми мають спогади про правління імператора Є.М. Феоктистова, видані в 1929 році. Без перебільшення можна сказати, що спогади Феоктистова Є.М. є добротним джерелом відомостей про внутрішню політику уряду, вивчення якої без цього щоденника було б утруднене. Однак, він розглядає описувані події крізь призму сановного бюрократа, і до того ж, записи його в тій чи іншій

мірі носять апологетичний характер. Але при всьому цьому щодо фактичних даних – щоденник дуже точний. [23]

У різні роки свого життя щоденники вів і Олександр III, він фіксував окремі факти, думки, переживання, ставлення до тих чи інших подій. Старанно повідомляються дані про погоду, гостей, розпорядок дня. Такий же характер носять записи імператора у пам'ятних книжках, які він вів з моменту вступу на престол. Про це неодноразово говорять його сучасники з ближнього політичного оточення. [19-21]

Ще одним джерелом, що має найбільш важливе значення для нашої теми, є листування Побєдоносцева К.П. [29] Листи ці, особливо звернення до імператора, мають величезне значення для розуміння урядової політики, а також особистої ролі Побєдоносцева К.П., ступеню його впливу на Олександра III. Незважаючи на недостатньо наукову публікацію цих листів, відсутність коментарів і приміток, видання має, безперечно, велике значення. Також авторка ознайомилась з деякими листами Мещерського В.П. до великого князя Олександра Олександровича. [28]

В галузі зовнішньополітичної діяльності важливу роль грає лист «посла Франции в Петербурге Монтебелло министру иностранных дел России Гирсу С.-Петербург, 23 декабря 1893 г. / 4 января 1894 г.» [30] В листі обговорюються умови укладання російсько-французької військової конвенції, що була підписана в Петербурзі начальниками російських і французького головних штабів Обручевим і Буадефром 5(17) серпня 1892 р. Конвенція отримала офіційний статус й стала основою російсько-французького союзу після обміну листами між російським міністром закордонних справ Гирсом і французьким послом у Петербурзі Монтебелло 15–23 грудня 1893 р.(27 грудня 1893 р. – 4 січня 1894 р.).

Таким чином можна зробити висновок, що тема випускного дослідження забезпечена історичними джерелами у достатньої мірі.

1.2. Огляд історіографії. При роботі над дипломною роботою були вивчені наукові дослідження, а також історично-публіцистичні праці різних часів, що висвітлюють різні аспекти обраної теми. Перші праці, присвячені Олександрові III, з'явилися на межі XIX – XX століть, але головним чином вони мали наративний або джерельний характер [16-27], тому були охарактеризовані у першому підпункті розділу. Окремо можна сказати про дореволюційні твори Королькова К. [53] та Полякова А. [58] Перша праця присвячена особисто Олександрові III та характеризує його спочатку як спадкоємця, а потім як імператора. [53] Яскраво охарактеризований Олександр Олександрович, його оточення, їхні погляди, думки, дії. Можна зрозуміти, у якій атмосфері виховувався майбутній імператор Олександр III, чим він займався, як вчився, чим цікавився, де і ким виховувався, яких успіхів досяг. Праця Полякова А. більш стосується зовнішньополітичної діяльності імператора, тому і названа «Царь-миротворець». [58]

Радянські часи загалом характеризуються відсутністю зацікавленості у вивченні персоналій монархічного періоду історії Росії, у тому числі й монархів. Винятком для початкового періоду радянської історіографії можна вважати працю Георгія Чулкова «Императоры. Психологические портреты», [71], що вперше ввійшла у 1928 р. В передмові, написаній у вересні 1927 р., автор наївно підкреслює, що «наступило время, когда мы можем писать не только страстные памфлеты против поверженных монархов, но и спокойно зарисовывать их личности. События и люди красноречивы сами по себе». [71, с. 4] Чулков Г. надає своєрідну характеристику 5 російським імператорам від Павла до Олександра III включно.

Увага до персональної історії повернулася на початку 90-х років XX ст. Саме тоді були надруковані праці, присвячені особисто Олександрові III, характеризуючи його особу, характер, звички, діяльність. [32; 41; 70] Персональна спрямованість історичних досліджень характерна для другої

половини 90-х років XX ст. та початку XXI ст. У першу чергу можна назвати дослідження Балязіна В.М. [36], Боханова О.М. [37], Твардовської В.О. [63]. Важливим кроком у розвитку історичної науки цього часу стала поява дослідницьких праць, присвячених російським монархам різних часів [55; 67; 76], видатним діячам другої половини XIX – початку XX ст., [60] міністрам внутрішніх справ Російської імперії, [56] окремо – Бунге М.Х. [61], Толстому Д.А. [62], Побєдоносцеву К.П. [40], імператрице Марії Федорівни [38], Миколі II [57], Каткову М.М. [64]. Перелічені дослідження написані на базі джерел і мають велику кількість фактичного матеріалу, корисного для розкриття окремих аспектів теми дипломного твору. Окремо треба виділити чисельні праці Боханова О.М. [37; 38], Твардовської В.О. [63; 64], Степанова В.Л. [60; 61]. Балязін В.М. розглядає історію імператорського дому Романових під кутом династичних шлюбів та їхньої ролі в особистих стосунках членів родини та міжнародних відносинах. [36]

До 200-річчя міністерства внутрішніх справ Росії у Санкт-Петербурзі був виданий бібліографічний довідник, що містить характеристики більш 60 осіб, які у різні часи займали керівні посади у міністерства внутрішніх справ Росії, історія якого почалась з наказу Олександра I 8 вересня 1802 р. [56]. Як зазначали автори цього видання (Нижник М.С., Сальников В.П., Мушкет І.І.) «это один из первых в нашей стране опыт создания беспристрастных, систематизированных, основанных на фактических данных и архивных документах, биографий всех министров (наркомов) внутренних дел, возглавлявших ведомство за все время его существования». [56, с. 3]. Пряме відношення до проблеми дипломного твору мають характеристики Валуєва П.О., Макова Л.С., Лоріс-Меликова М.Т., Ігнат'єва М.П., Толстого Д.А., Дурново І.І. [56, с.125-206]. Важливе значення має те, що усі біографії супроводжуються окремими списками джерел та літератури.

В окрему групу можна виділити дослідження стосовно формування та реалізації внутрішньої політики Олександра III, так званому «новому»

політичному курсу, що отримав назву «контрреформи». [34; 43-45; 73; 75]. Саме контрреформам був присвячений ряд узагальнюючих монографій, що головним чином були підготовлені у радянські або пострадянські часи. [34; 39-40; 43-45; 73] Окрема слід відмітити науковий доробок у цьому напрямку відомого радянського історика П.О. Зайончковського. Автор розглядає події другої половини XIX століття, насиченого глибокими протиріччями, як одну з найбільших переломних епох, характеризує контрреформи Олександра III, порівнює їх з «великими реформами» його батька Олександра II. В його дослідженнях найбільш ґрунтовно, з залученням безлічі матеріалів, проаналізована внутрішня політика Олександра III, зміст і результати контрреформ. [42; 43] Окремо виділена проблема політичного оточення Олександра III [43]. До класичних робіт радянського часу належить праця Захарової Л.Г., присвячена земській контрреформі 1890 р., що була одним з важливіших прояв нового курсу Олександра III. [44]

У радянські і пострадянські часи привертала увагу і зовнішня політика Російської імперії. [31; 45; 46; 49; 51; 54; 58; 59; 68; 72; 74]. Серед перелічених більшість праць присвячені загальним проблемам зовнішньої політики Росії. [46; 49; 51; 59; 68; 72] Але є роботи з конкретних питань реалізації зовнішньополітичного курсу у період правління Олександра III. [54; 74] Найбільш вагомими є наукові доробки радянського часу, перш за все це праці Кіняпиної Н.С. [51], Хвостова В.М. [68], Манфреда А.З. [54] З сучасних робіт можна звернути увагу до енциклопедичного видання Шефова М.О. [72], праці Айрапетова О.Р. з історії зовнішньої політики Росії XIX-початку XX ст. [31], Широкограда О.Б. [74] з історії російсько-англійських відносин другої половини XIX – початку XX століття, а також колективних монографій з історії міжнародних відносин [46; 59]

Ще одну групу історичних праць представляють загальноісторичні твори, що аналізують дану історичну епоху разом з іншими періодами. До цієї групи можна віднести працю Анісімова Е.В. «Императорская Россия»

[35], де автор цікаво оповідає про часи правління Олександра III, звичаї, побут, політичне оточення, економічну політику тощо. [35, с. 571-594]

Досить докладно особа Олександра III та його правління охарактеризовані у сучасному виданні «История России с древнейших времен до начала XXI века», підготовленому колективом авторів інституту російської історії Російської академії наук під редакцією академіка Сахарова. [47]. Серед авторів відомі російські вчені, доктора історичних наук Сахаров А.М., Морозова Л.Е., Рахматтулін М.О., Шестаков В.О. Розділи з історії Росії періоду правління Олександра III написані сучасним російським дослідником цього часу – доктором історичних наук Бохановим М.О., [47, с. 797-868], який є автором наукових досліджень про імператора Олександра III та його дружину. [37; 38] У виданні докладно охарактеризовані зовнішня політика Росії після Кримської війни до початку XX ст. [47, с. 797-814]; період правління Олександра III: особистість, внутрішня політика, фінансово-економічний розвиток, духовний та культурний мир того часу. [47, с. 815-865]

До загальних робіт, в котрих приділяється увага Олександрю III та його правлінню, можна віднести інші сучасні навчальні видання з історії Росії [48; 52; 65; 66; 69], а також спеціальні праці, присвячені питанням історіографічного, джерелознавчого, методологічного характеру, як внутрішнього [39], так і зовнішньополітичного курсу Російської імперії досліджуваного часу [49].

До цікавих робіт сучасності можна віднести працю німецького дослідника Андреаса Каппелера, присвячену історії Росії як поліетнічної держави [50], де у тому числі характеризується період правління Олександра III. Дослідження було видано українською мовою у 2005 р. у Львові Українським католицьким університетом (переклад Назаркевич Х., редактор М. Крикун).

Таким чином можна зробити висновок, що особистість Олександра III, його політика контрреформ, зовнішньополітичний курс Росії другої половини XIX ст. привертали увагу дослідників різних часів. При цьому можна казати, що у радянські часи було видано більше загальноісторичних робіт або досліджень, спеціально присвячених контрреформам, що характеризувались як реакційні – «крок назад» у порівнянні з ліберальними реформами Олександра II. У працях пострадянського часу на першому плані – особистість імператора та найбільш відомих сучасників з його ближнього політичного оточення.

Розділ II.

БІОГРАФІЧНІ ДАНІ, ОСОБИСТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОЛЕКСАНДРА III.

Виходячи з мети дипломного дослідження та поставлених завдань потрібно охарактеризувати атмосферу, в якій цесаревич виховувався, показати, хто впливав на формування його світогляду. Вивчення звичок, інтересів, рис характеру, які формувалися від народження до вступу на престол, вплив найближчого оточення, окремі життєві переживання і досвід, накопичений роками, малюють повну картину особистості Олександра III і тим самим дають зрозуміти, чому політика його була саме такою.

Особливо слід зупинитися на ролі К. П. Побєдоносцева, як вихователя і духовного наставника двох російських імператорів – Олександра III та Миколи II. Слід звернути увагу на консерватизм переконань царя, його націоналізм і релігійність, проаналізувати вплив цих факторів на внутрішню політику.

Даний розділ присвячений розгляду перелічених питань, а також характеристиці біографічних даних та родинного життя Олександра Олександровича.

2.1. Біографічні дані. Дитинство та юність. Олександр III, імператор всеросійський в 1881-1894 роках, народився 26 лютого 1845 року в Анічковому палаці Санкт-Петербурга і був другим сином імператора Олександра II та його дружини Марії Олександрівни. [55, с. 190] Першим сином, був Микола Олександрович, який народився у 1843 р., саме він до його смерті від хвороби в 1865 року вважався спадкоємцем російського престолу.

26 лютого 1845 року був виданий маніфест з нагоди народження великого князя Олександра Олександровича, оприлюднений 1 березня. Також в день народження був виданий імператорський наказ про призначення Олександра шефом Астраханського карабінерного полку і про зарахування

його до списків полків лейб-гвардії Преображенського і Павловського. [7, с. 543] Він ріс у багатодітній родині. Тільки синів у Олександра II було шестеро: між Миколою, Олександром, Володимиром і Олексієм була різниця у віці в 1,5-2 роки, дещо пізніше народилися Сергій та Павло. У ранньому дитинстві всі діти були під опікою няньок-англійок, вихователів та вчителів, все ж-таки основна увага приділялася старшому сину – спадкоємцю престолу. [53, с. 4-5]

Корольков К. у своїй роботі досить докладно описує процедуру водохрещення великого князя Олександра Олександровича, яка відбулася 17 березня 1845 року в Зимовому палаці, в присутності багатьох високопоставлених осіб. З нагоди цього торжества багатьом були подаровані найвищі нагороди; особи перших трьох класів були запрошені в цей день до найвищого столу; ввечері столиця була блискуче ілюмінована. [53, с. 7-8]

Розглядаючи період життя великого князя Олександра Олександровича до вступу на престол, дореволюційні історики відмічали, що йому була дана всебічна підготовка, хоча він і не був першочерговим спадкоємцем. Виховання великого князя Олександра відбувалося, з одного боку, під наглядом батьків і під безпосереднім впливом вихователів і наставників, з іншого – в найтіснішому спілкуванні зі своїм старшим братом - цесаревичем Миколою Олександровичем. [53; 58]

Незабаром після народження батьки довірили виховання Олександра досвідченій бонні-англійці леді Струттон, жінці досить освіченій, яка володіла рідкісними душевними якостями. Государ був дуже прив'язаний до неї і високо цінував свою першу виховательку. Коли вона померла, імператор висловлював глибоку скорботу про її втрату. [42, с. 54]

Пізніше виховання великого князя Олександра відбувалося головним чином під керівництвом трьох осіб: у ранньому дитинстві – генерал-ад'ютанта графа Зінов'єва М.В., потім генерал-ад'ютанта графа Перовського Б.А. (обидва були супротивниками західного впливу). Всіма справами виховання і навчання керував колишній професор Московського університету Чівілев А.І.

Академік Грот Я.К. викладав великим князям Миколі та Олександрю російську та німецьку мови, історію та географію. [33, с. 16] Всі вони були люди освічені, віддані праці, бездоганної моральності і надавали благотворний вплив на свого виховника. У рескрипті на ім'я Грота Я.К. від 20 липня 1865 р. Олександр Олександрович підкреслював: «Мені приємно згадати той час, коли на Вас лежав обов'язок наставника нашого...». [Цит. по: 70, с. 46]

Двох старших братів, Миколу та Олександра, водночас почали навчати грамоті та військової справи. Уроки читання, письма, арифметики і історії давала їм наставниця Стріпідина В.М. [37, с. 28] Військовими справами вони оволодівали під керуванням генералів Зінов'єва М.В, Перовського Б. і полковника Гогеля Г.Ф., яки навчали їх фронту, маршировці, рушничним прийомам, зміні варті. [55, с. 160]

Зберігши на все життя любов до військових, їхній батька імператор Олександр II намагався прищепити це почуття і синам. Так, 1 серпня 1850 р. в місті Павловську відбулося відкриття пам'ятника імператору Петру I. До цього дня п'ятирічному Олександрю шили мундир лейб-гвардії Павловського полку, і маленький великий князь з крихітною рушницею вперше взяв участь в офіційних урочистостях. Він стояв у почесній варті біля п'єдесталу прадіда. Вже у п'ятирічному віці виділяють старання Олександра до військових занять. [23, с. 128] В дитинстві Олександр Олександрович любив пограти в полювання, війну. Для ігор до великих князів допускали дітей придворних, і вони разом грали, для чого використовувалася іграшкова фортеця, спеціально побудована в Царському Селі. Ці військові ігри переслідували цілком практичну мету: з малих років князів готували до їх традиційних обов'язків – бути професійними військовими. Великі князі за традицією з дня водохрещення зараховувалися в гвардійські полки. Олександр Олександрович отримав чин прапорщика з семи років, чин підпоручика з десяти, у 1862 – чин поручика, у 1863 (18 років) був проведений в полковники. [7, с. 546-548]

Судячи з відгуків його вихователів, майбутній російський імператор в дитинстві відрізнявся простотою і прямодушністю. Посидючість, старання, працьовитість – основні якості, які виявлялися у нього в ранньому дитинстві. У донесеннях вихователів Зінов'єва М.В. і Гогеля Г.Ф. за липень 1855 р. повідомляється про те, що великий князь з краснопису навчався «дуже серйозно і старанно». [42, с. 35] У ранньому віці він був украй сором'язливий, що викликало в ньому деяку різкість і незграбність. В родині та серед оточення Олександр вважався людиною, якій державна діяльність не по силам. Великий князь Костянтин Миколайович визнавав повну непідготовленість Олександра до царювання, заявляючи, що він, і Володимир «у дитинстві і юнацтві були надані майже виключно самим собі». [28, с. 14].

У вихованні великого князя була й інша сторона – неофіційна. Між ним і його старшим братом, спадкоємцем престолу Миколою Олександровичем, існувала найщиріша братська любов, і вона надавала важливий виховний вплив на молодшого брата. У вільний від занять час брати постійно перебували разом, у дружній бесіді зі старшим братом молодший дізнавався краще і ясніше, ніж на лекціях наставників. З іншого боку, ясний розум молодшого брата благотворно впливав на більш вразливу натуру старшого брата. Такі теплі стосунки збереглися між братами до смерті Михайла в квітні 1865 р. [14, с. 112] Початкове навчання обидва старших брата (Микола та Олександр) проходили разом. Взимку 1864-65 року обидва брати зблизилися ще ближче і настрій їх щоденних розмов став серйознішим. Микола Олександрович, який тоді ще був офіційним спадкоємцем престолу много подорожував, у тому числі і незадовго до смерті і заручення с принцесою Дагмарою, донькою датського короля Христіана IX. [36, с. 303-304] Під впливом тяжкої хвороби цесаревич став задумливий і сумний, і тільки поява брата приносило йому відряду. На початку квітня 1865 року він захворів настільки тяжко, що в Ниццу прибули спочатку Олександр і Дагмара, а потім

імператор з супругою. [36, с. 304] Але сучасники підкреслювали, що за властивостями свого розуму і характеру Олександр Олександрович являв повну протилежність старшому братові Михайлу, який був офіційним спадкоємцем престолу до своєї смерті у квітні 1865 р. У ньому не помічалось зовнішнього блиску, швидкого розуміння і засвоєння; зате він мав здоровий глузд, тямучість, яку він сам називав «кмітливістю». [70, с. 46]

Була ще одна, неофіційна лінія виховання – стосунки його батька з Катериною Долгоруковою, яка при житті імператриці була «офіційною» фавориткою, матерью 3 дітей Олександра II, а з 1880 р., після смерті Марії Олександровни, його морганатичною дружиною. Олександр II особисто склав акт про одруження і наказ Сенату: «Вторично вступив в законный брак с княжной Екатериной Михайловной Долгоруковой, мы приказываем присвоить ей имя княгини Юрьевской с титулом «Светлейшей». Мы приказываем присвоить то же имя с тем же титулом нашим детям [36, с. 340]...». У Олександра Олександровича ця ситуація викликала негативні почуття, від яких він бажав захистити свою родину все життя.

2.2. Великий князь Олександр Олександрович – спадкоємець престолу. Переломним днем в долі Олександра Олександровича, причому, як у приватному, так і у державному житті стало 12 квітня 1865 р. У цей день помер Микола Олександрович. З точки зору приватного життя Олександра Олександровича смерть старшого брата зблизила його з принцесою Дагмараю, яка з вересня 1864 р. була невестою Миколи Олександровича.

Свого другого сина, Олександра, імператор Олександр II мав намір женити спадкоємця престолу на датській принцесі Олександрі; але ці плани були розстроєні зусиллями британської королеви Вікторії, яка поспішила одружити на ній свого сина Альберта (згодом король Едуард VII). Улітку 1866 року цесаревич Олександр поїхав подорожувати по Європі і, між іншим, заїхав до Копенгагену до принцеси Дагмари. 17 червня 1866 року відбулися їхні заручини в Копенгагені, а через три місяці наречена прибула до

Кронштадту; 13 жовтня відбувся обряд заручення, миропомазання й наречення новим ім'ям великою княгинею Марією Федорівною. Незабаром стала його дружиною (після прийняття водохрещення – велика княгиня Марія Федорівна). [35, с. 576-577] В літературі традиційно підкреслюється, що це було не тільки їхнім особистим почуттям, а й останнім бажанням Миколи Олександровича). [36, с. 304; 67; 71]

Вони були «замечательной парой, отношения которой никогда не омрачались – так крепко они любили друг друга и до конца сохранили нежные чувства и верность [35, с. 576]». У шлюбі Олександр Олександрович та Марія Федорівна прожили до самої смерті імператора в 1894 р., тобто 28 років. Марія Федорівна народила 6 дітей, з яких вижили п'ятеро: в 1868 р. народився первісток – Микола (майбутній імператор Микола II), в 1869 р. – Олександр (помер через два роки), в 1871 р. – Георгій, в 1875 р. – Ксенія, в 1878 р. – Михайло, останньою в родині народилася Ольга. [35, с. 576] Особиста доля імператриці склалася таким чином, що вона надовго пережила не тільки чоловіка-імператора, но і своїх синів. Вона померла в 1928 р., в Данії, покинувши Радянську Росію у 1919 р. після розстрілу її синів (останнього імператора Миколи та його брата Михайла) та онуків. Довше усіх прожила Ксенія Олександрівна, яка померла в Лондоні 20 апреля 1960 р.

З точки зору державного життя Великого князя Олександра Олександровича 12 квітня 1865 р. Височайшим маніфестом він був оголошений «Наследником престола Всероссийского и нераздельных с ним престолов Царства Польского и Великого Княжества Финляндского с присовокуплением титула Цесаревича». [7, с. 548] 29 травня 1865 р. він був призначений отаманом усіх козачих військ, шефом двох полків. Урочиста присяга великого князя Олександра, як спадкоємця престолу, відбулася 20 липня 1865 року. [6, с. 86] Але Олександр Олександрович довго не міг звикнути до думки, що йому треба буде надіти корону. У 21 рік він писав:

«Вспомнил я письмо милого брата, которое он написал мне ровно год назад... Но вот его не стало, и он оставил мне свое место, которое для меня было всегда ужасно... Приехать простым великим князем и уехать наследником тяжело, и в особенности, лишившись лучшего друга и любимейшего брата».

[55, с. 160]

На час оголошення спадкоємцем Олександрю було 20 років, його погляди вже визначилися. Письменник і публіцист В.П. Мещерський залишив цікаву характеристику його особливостей в той період: «... він не підкорявся, так би мовити, силі оточення, не моделював себе по ній. Багато хто називав це впертістю, насправді це була статичність мислення.... Слухання курсів різних наук, що дали Олександрові деякі знання, мало що могли змінити в його вже сформованому характері. Він був прямий, чесний, щирий, нечестолюбивий, добрий, доброзичливий до близьких і одночасно незграбний, сором'язливий».

[28, с. 15]

Цесаревича взялися посилено навчати історики, правознавці, економісти. У цілому освітою спадкоємця керував граф Строганов С.Г., людина консервативних поглядів. Вчителів ретельно підбирали, серед них були професора Московського і Петербургського університетів – Грот Я.К., Побєдоносцев К.П., Буслаєв Ф.І. Відомим істориком Соловйовим С.М. у 1865 і 1866 роках Олександрю був прочитаний курс російської історії. Курс тактики і військову справу викладав генерал Драгомиров М.І. [33, с. 45]

Слухання різних курсів дали великому князю Олександрю деякі знання, але мало що могло змінитися в його вже сформованому характері (спадкоємцем він став в 20 років). До того ж часу для занять у нього мало: його положення вимагало присутності на численних офіційних зустрічах, дипломатичних прийомах і всякого роду засіданнях. Він міг за своїм рішенням перенести, або зовсім скасувати лекцію, посилаючись на свої високі обов'язки.

[26, с. 59]

Підготовка Олександра до царювання відбувалася у сфері державної практики, в процесі його участі в поточній урядовій діяльності, що почалася незабаром після весілля. Протягом 1866-1868 р.р. Олександр був введений до складу вищих державних установ: Комітету і Ради Міністрів, Державної ради. Його перша посада – голова Особливого комітету по збору і розподілу допомоги голодуючим – пов'язана з голодом 1868 року. Але слідів активної участі його в обговоренні справ збіралося вкрай мало, він більше слухав, ніж говорив. Олександр був полковником і флігель-ад'ютантом, титул спадкоємця приніс йому чин генерал-майора із зарахуванням в свиту імператора і призначення отаманом всіх козачих військ. [7, с. 551-552]

Ставши спадкоємцем престолу, великий князь Олександр Олександрович здійснив ознайомлювальні (освітні) подорожі. Такі подорожі спадкоємці російського престолу, починаючи з Павла, здійснювали традиційно. У березні 1868 р. він поїхав по Варшавській залізниці в Берлін, потім в Ніццу, Штутгарт, Дармштадт, знов Берлін і повернувся до Санкт-Петербургу. [7, с. 572] Протягом 13 липня – 10 вересня 1869 р. він з дружиною зробив подорож вниз по Волзі. Подружжя прибуло до Нижнього Новгорода і відвідало кафедральний собор, табір Абхазького піхотного полку і киргизьку ставку, Миколаївський сирітський будинок. [7, с. 574-575] 2 вересня «их Императорские Высочества, Государь Наследник Цесаревич и Государыня Великая Княгиня Цесаревна отправились с Ялтинской пристани на пароходо-фрегате «Тигр» в Одессу», куда прибыли 4 сентября, відвідали Новоросійський університет і вїбдули поездем до Києва. [7, с. 575-576]

Під час третьої подорожі по Волзі у серпні-вересні 1871 р. Олександр Олександрович з братом Володимиром Олександровичем супроводжували свого батька, імператора Олександра II. З Нижнього Новгорода на пароплаві «Царівна Марія» найвищі особи прибули до Казані 27 серпня 1871 р. Государ і його сини вклонилися святиням міста та відвідали різні навчальні заклади. У

тому ж році Олександр Олександрович разом з дружиною і синами Миколою та Георгієм Олександровичами здійснили тривалу подорож, 14 жовтня прибули на імператорської яхті «Тигр» до Одеси, далі «слідували по залізничним дорогам беззаставочно через гг. Київ, Курск, Орел и Москву до Колпинской станції и прибули в Царское Село» (18 жовтня 1871 р.). [7, с. 580] Багато подорожував протягом 1872 р., у жовтні двічі (1-2 та 25) відвідав Одесу, наприкінці жовтня повернувся до Царського села. [7, с. 584]

Усі подорожі мали дуже важливе значення не стільки в сенсі освітньому, як в плані ознайомлення з майбутніми підданими і їхніми потребами, але й тому, що вони з'ясували сенс перетворень, що відбувалися, і ставлення до них різних станів держави.

У 1877-1878 роках йшла російсько-турецька війна за звільнення Болгарії. З 21 травня 1877 р. Олександр Олександрович разом з батьком-імператором відбув до Дунайської армії, де 22 червня прийняв командування Рушукським загоном. [докладніше див.: 7, с. 584-594] Дев'ять місяців він перебував на передній лінії боїв на Балканах, командує однієї із частин російської армії, де виявив себе сміливим, але обережним командиром. До Петербургу повернувся після завершення перемир'я 6 лютого 1878 р. За успіхи у військових баталіях був визнаний гідним різних нагород, у тому числі й Ордена Святого Георгія («Георгіївського хреста»), що давався винятково за бойові заслуги. Від сербського князя отримав орден «Такова». [7, с. 564]

Після завершення війни й повернення до Петербургу спадкоємець приймав участь у державних справах відповідно до свого статусу, мандрував. У грудні 1878 р. у нього народився син Михайло. У 1879 році був нагороджений румунським залізним хрестом (орден був встановлений в пам'ять переходу військ через Дунай) та шведським орденом Олафа. [7, с. 565]

З 4 травня по 24 травня 1880 р. з нагоди від'їзду із С.-Петербурга головнокомандуючого генерал-фельдмаршала великого князя Миколи Миколайовича командував військами гвардії Петербурзького військового

округу. А з 17 серпня 1880 р. найвищим наказом був призначений командуючим військами гвардії й Петербурзького військового округу. [7, с. 565] Наприкінці серпня був нагороджений японським орденом Висхідного Сонця [7, с. 565].

День 1 березня 1881 р. несподівано став переломною віхою для Олександра Олександровича: після декількох невдалих замахів народовольцями був вбитий імператор Олександр II. Для Олександра Олександровича закінчився період очікування, за спадкоємним правом він став російським імператором Олександром III (1881-1894). Вітте С.Ю. так описав імператора у зрілі роки: «за манерами був швидше ... ведмежаний; був дуже великого зросту, причому, при всій своїй комплекції, він не був особливо сильний або мускулистий ...». [22, с. 114]

Якщо окинути поглядом період життя великого князя Олександра Олександровича до його вступу на престол, можна зробити висновок, що майбутній правитель ні в дитинстві, ні в юності не виявляв жодних особливих талантів, які б дозволили говорити про нього, як про майбутнього великого державного діяча. Більшість дослідників вважають, що його можна назвати звичайною, навіть занадто звичайною людиною. Навіть, якщо у нього і були деякі задатки, то відсутність належної уваги до розвитку великого князя в дитинстві, коли спадкоємцем був його старший брат Михайло Олександрович, призвела до того, що в юності він став звичайною посередністю, і навіть не намагався, і не прагнув щось у собі змінити.

2.3. Прихід до влади. Особиста характеристика Олександра III.

Олександр Олександрович протягом 15 років був великим князем, спадкоємцем і посів на російському престолі у 36-річному віці, став 13 імператором. Олександр III прийняв кермо влади однієї з наймогутніших держав у світі при незвичайно важких обставинах. Він вступив на престол 2 (14) березня 1881 року, після вбивства революціонерами-терористами його батька, імператора Олександра II. Цей терористичний акт привів правлячий

клас імперії в глибоке сум'яття і страх за долю династії і держави. Це не могло не сказатися на початку правління нового імператора, який зрозумів, що одержав важку державну і соціально-політичну спадщину.

Переживання царственного сина, який вступив на трон, залитий кров'ю його батька, було виражено в наступних словах імператора Олександра III: «Для меня этот день не является праздником, и я не принимаю никаких поздравлений» [55, с.162]. На місці вбивства Олександра II за розпорядженням його сина вже у 1883 році почалося будівництво храму на вічну пам'ять про трагедію.

Важке завдання стояло перед новим імператором. Перетворення, що активно відбувалися у 60-70-х роках, не були послідовними і залишалися незавершеними. Звільнення селян і різні перетворення в корені торкнулися основи держави та інтересів усіх станів. Основа державного життя – православ'я, самодержавство і народність були ослаблені діями людей, які бажали сіяти смуту. Поняття про самодержавного царя затемнювалося мріями про конституцію, а мешканці Фінляндії, Прибалтики, Польщі не приховували своїх симпатій до сусідів Росії і вимагали для себе нових прав. [37, с. 59] Все це призвело до того, що стан імперії після смерті імператора Олександра II був у багатьох відношеннях незадовільний. Але, приймаючи 2-го березня 1881 р. генералітет, членів Державної ради, Сенату імператор Олександр III казав: «Я приймаю вінець з рішучістю. Буду намагатися слідувати моєму батькові і закінчити справу, розпочату ним [6, с. 54]».

Після загибелі Олександра II по країні розповсюдилися листівки, що закликали народ до продовження боротьби проти самодержавства. Олександр III не знав, за що взятися раніше, з чого почати управління державою. Він був повинен одночасно і віддавати почесні праху свого батька, і приймати міністрів і послів, і давати вказівки, від яких відтепер залежали його сімейне, все придворне і все офіційне життя. І, нарешті, віддавати накази про переслідування царевбивць, змовників і взагалі лібералів усілякого звання і

толку. За виразним висловленням історика «після революційного терору, в Петербурзі настав білий терор, або, що ще вірніше, синій терор, так як весь Петербург відданий був відтепер у владу жандармам [33, с. 4-5]».

Яскравим фактом біографії імператора Олександра III, що характеризував його непевність через страх перед можливим замахом, було те, що він більше двох років правив некоронованим. Започаткована у травні 1883 р. його поїздка на коронацію до Москви (за традицією, освяченою століттями) походила на вояж завойовника по чужій, щойно окупованій і ще не упокореній країні. П. Валуєв записав у щоденнику: «Сумне враження справляють розставлені уздовж усієї дороги вартіві... він їде коронуватися, ретельно приховуючи день і годину свого виїзду [21, с. 215]...». 10 травня почався урочистий виїзд їх імператорських Величностей з Петровського палацу до Кремля. Це величне видовище, повне блиску і розкоші, при дотриманні утвореного порядку, немало вразило іноземних кореспондентів. Корольков К. у своїй праці докладно описує коронування їх імператорських Величностей. [53, с. 184] Після коронації почалося офіційне правління передостаннього російського імператора, який ззовні отримав назву «миротворця», а у своїй державі – консерватора, погляди якого межували з реакційністю. У внутрішньополітичному житті держави почався період, що отримав назву «епоха малих справ», про що більш детально буде розглянуто в наступному розділі роботи. У зовнішньополітичному курсу теж відбулися зміни, завдяки яким Олександр III отримав назву «міротворець» (детальніше це питання розглянуте у 4 розділі дипломної роботи).

У цілому правління Олександра III, у порівнянні з правлінням його батька, пройшло у відносно спокійних умовах. Але можна назвати як мінімум дві події, що виходять за межі спокою. 1 березня 1887 року, у день річниці смерті імператора Олександра II, був зроблений замах на його сина, імператора Олександра III. Замах готувався кілька місяців, але його вдалося запобігти. Замах готувався «Терористичною фракцією Народної волі».

Учасники й організатори замаху, серед яких були Петро Шевирьов і Олександр Ульянов (старший брат Леніна В.І.), були арештовані й повішені в Шлисельбурзькій фортеці 8 травня 1887 року. [47, с. 244]

Восени 1888 р. сталася ще одна небезпечна подія. 17 жовтня 1888 р. на залізничній станції Борткі мала місце катастрофа з царським поїздом, що рухався з Криму до Петербургу, загинули 23 особи, 19 були ранені. Імператор та його родина не постраждали завдяки діям Олександра III. Але він суттєво ушкодив хребет і нирки. [71, с. 417-418] Весь час потом він страждав болями, а хвороба прогресувала. Суттєвий вплив на хід хвороби мала схильність імператора до вживання спиртних напоїв і до полювання, що нерідко супроводжувалося переохолодженням. Остання така подія відбулася у 1894 р. і фактично спровокувала запалення нирок и привела імператора до смерті. Лікарі вважали, що Олександр III може одужити в Лівадії, куди родина переїхала на початку вересня 1894 р.

Лікарі регулярно оглядали вмираючого, щось радили, але Олександр III відмовлявся виконувати їхнього приписання, і лише благаннями й слізьми дружині вдавалося змусити чоловіка прийняти ліки, зробити нову перев'язку, погодитися на огляд медиків. 20 жовтня 1894 р. імператор Олександр III помер у Лівадійському палаці. [35, с. 593; 55, с. 165] На престол зійшов офіційний спадкоємець – старший син Олександра III, Микола II, який став останнім російським імператором.

Правління імператора Олександра III закінчилося восени 1894 року і по-різному характеризується в джерелах та спеціальній літературі. Але, друзі й недруги імператорської Росії однаково визнавали, що імператор Олександр III підняв міжнародний авторитет Росії і зміцнив самодержавну владу. Починаючи з 1865 року, він як міг і розумів працював на благо держави, був нагороджений багатьма орденами, у тому числі і іноземними, був дійсним і почесним членом багатьох товариств і університетів, про що яскраво свідчить його послужний список. [7, с. 544-546]

Риси характеру й спосіб життя помітно виділяли Олександра Олександровича із придворного середовища. Олександр III тримався строгих правил моралі, був досить набожний, відрізнявся ощадливістю, скромністю, ворожістю до комфорту, дозвілля проводив у вузькому сімейному й дружнім колі.

Вітте С.Ю., який добре знав Олександра III, писав: «Император Александр III, получив Россию, при стечении самых неблагоприятных политических конъюнктур, - глубоко поднял международный престиж России без пролития капли русской крови [22, с. 163]».

За висловом радянського історика Зайончковського П.О. «Александр III был довольно скромн в личной жизни. Он не любил лжи, был хорошим семьянином, был трудолюбив... в тоже время он был ограничен и способен мыслить только прямолинейно» [42, с. 51]. Будучи спадкоємцем, він свідомо підтримував консервативні ідеї, які реалізував після приходу до влади.

Сучасники і дослідники майбутнього часу неодноразово відмічали його наполегливість, чесність, відповідальність, доброзичливість до близьких, щирість, наявність знань з деяких наук, і водночас він був незграбним, сором'язливим, нечестолюбивим, любив простоту побуту. Також сучасники казали, що Олександр III був фігурою неабиякою: «По наружности, - писал один из них, - он походил на большого русского мужика... к нему больше всего подошел бы костюм: полушубок, поддевка и лапти; и тем не менее он своей наружностью... несомненно, импонировал». [Цит. по: 55, с. 163]

В спілкуванні з оточенням він був увічливий. Захоплення Олександра також були простими: полювання і риболовля. Часто влітку царська родина їхала у фінські шхери, улюбленим місцем полювання імператора була Біловезька пуща.

У години дозвілля Олександр III читав не багато. Це були романи Лєскова, Мельникова; йому подобалися твори Марковича, не любив і не розумів твори Толстого, газет не читав. «Читає він, звичайно, мало, – писав у

щоденнику генерал О.А. Кіреєв». [Цит. по: 36, с. 7-8] Далі він розповідав, що для царя складався своєрідний огляд з газетних відомостей, який представляли Олександрю тільки після перегляду його начальником Головного управління преси та міністром внутрішніх справ.

Після зайняття престолу, основним місцем перебування Александра III була Гатчина. Палац, побудований за часів імператриці Катерини II, водночас був і фортецею, тому саме у Гатчинському палаці імператор почував себе впевненіше, Зимовий він не любив, у Санкт-Петербурзі зупинявся в Анічковому палаці. [55, с. 163]

2.4. Політичні погляди та оточення Олександра III. В дні вступу на престол Олександра III у всій своїй колосальній величині виникло питання про світогляд та політичні тенденції нового імператора. Кожен з міністрів, придворних, радників і секретарів стояв перед питанням: як би краще підстроїтися, кожен діяв на власний розсуд. [52, с. 43-44] Государ імператор із самого початку правління висловив тверду волю царювати, вірячи в силу самодержавної влади, що підбадьорювала придворні та урядові кола.

Але на практиці все було складніше: не можна було миттєво зупинити політичні процеси, розпочаті Олександром II. У першу чергу, мова йшла про конституційні ідеї, що були поширені у суспільстві наприкінці життя царя-реформатора. Насамперед мова йшла про так звану «конституцію Лоріс-Мелікова». Таку назву отримав проект Лоріс-Мелікова М.Т., який був міністром внутрішніх справ на межі правління імператорів Олександра II і Олександра III (з 6 серпня 1880 р. до 4 травня 1881 р.). Головною ідеєю проекту була думка про участь представників від земств і міст у підготовці подальших законодавчих заходів, що був схвалений царем на початку 1881 року. [57, с. 15] Також він передбачав обмеження адміністративного і цензурного свавілля, розширення кола дій земського та міського самоврядування. Проект Лоріс-Мелікова мали обговорювати в Раді міністрів 4 березня 1881 року, Олександр II мав намір його

опублікувати для широкого обговорення, але після смерті імператора проект не міг був надрукований без згоди і підпису Олександра III.

З напругою політичне оточення чекало, чи підпише він «конституцію», яку вже підписав в день смерті його батько. Але Олександр III не тільки не висловлював бажання зробити це, але і зволікав з маніфестом про своє сходження на престол. Для всіх було ясно, що він коливався і не знав, на чому зупинитися. Доля проекту Лоріс-Мелікова, а разом з ним і перспектива конституційного розвитку Росії опинилася під загрозою.

Маніфест про воцаріння Олександра III в дуже обтічній формі говорив про урядовий курс. Ніяких зобов'язань продовжити справу батька новий імператор не дав. Він лише проголошував намір піклуватися про Росію «за заповітом наших предків [2, с. 233-235]». Політичний розвиток послідовно продовжувався. Новий імператор бажав відмовитися від курсу батька, але здійснити це треба було послідовно та обґрунтовано.

Проект Лоріс-Мелікова М.Т. після нетривалої затримки все ж таки обговорювався на засіданні Ради міністрів. Замість 4 березня 1881 р. його обговорювали 8 березня, але вже при іншому розкладі політичних сил. Військовий міністр Мілютін Д.О., присутній на засіданні, у першу чергу підкреслював у своєму щоденнику позицію Побєдоносцева К.П., який виступив рішучим противником проекту Лорис-Мелікова М.Т. Він не просто виступив проти положень проекту, а мало місце «пряме огульне осудження всього, що було створено в минуле царювання: він насмілювався назвати великі реформи імператора Олександра II злочинною помилкою! Промова Побєдоносцева, вимовлена з риторичним пафосом, здавалася відлунням туманних теорій слов'янофільських – це було заперечення всього, що складає основу європейської цивілізації [25 с. 121]».

Позицію Побєдоносцева К.П., думка якого у березні 1881 року ще не була обов'язковою для усіх, не підтримали ні міністр фінансів Абаза О.А., ні міністр пошт і телеграфів Маков Л.С., ні військовий міністр Мілютін Д.О.

Формально після досить бурного та тривалого обговорення проекту Лоріс-Мелікова за проголосувало 9 осіб, проти – 5. [16, с. 197] Імператор, завершуючи засідання Ради міністрів, казав: «я согласен с большинством и желаю, чтоб указ отнес эту новую реформу к памяти нашего родителя, к которому она принадлежит. Министр внутренних дел изготovit указ согласно замечаниям, вами сделанным [16, с. 198]». Подальший розвиток подій показав, що зміст позиції імператора відобразили слова про те, що ця реформа належить до часів Олександра II. Тобто її час пройшов, реально так і не наставши. Як і час самого Лоріс-Мелікова та його однодумців.

Важливу роль у зазначенні головного напрямку внутрішньої діяльності Олександра III та його політичного курсу загалом грав «Маніфест» від 29 квітня 1881 року, що мав довгу назву «О призыве всех верных подданных к служению верою и правдою Его Императорскому Величеству и Государству, к искоренению гнусной крамолы, к утверждению веры и нравственности, доброму воспитанию детей, к истреблению неправды и хищения, к водворению порядка и правды в действии учреждений России [2, с. 233-235.]». В історію він увійшов під назвою «Маніфест про непорушність самодержавства».

Маніфест цей став політичною програмою царювання імператора Олександра III, який довгими роками підготовлявся до царського престолу і усвідомлював політичні зобов'язання монарха перед державою та соціальною опорою. Вивчаючи текст маніфесту, ми бачимо, що він складений від першої до останньої літери в автократичному і абсолютистському дусі. Він був складений і опублікований без попередньої ради та згоди графа Лоріс-Мелікова і останніх ліберальних міністрів Олександра II: Мілютіна Д.О., Абази О.А. та інших, з погляду Побєдоносцева К.П. та Олександра III, політика яких була небезпечною для престолу. Це означало кінець державній діяльності для більшості видатних діячів Олександра II.

На наступний день після засідання Ради міністрів Лоріс-Меліков М.Т., на той час ще міністр внутрішніх справ Російської імперії, подав царю прохання про відставку, незабаром пішли з урядової служби військовий міністр Мілютін Д.О. і міністр фінансів Абаза О.А., які вважалися «лібералами». Абаза О.А. отримав в Державній раді звання і посаду президента комітету економії, що реально не мала ніякого значення. Мілютіна Д.О. Олександр III призначив почесним президентом Миколаївської військової академії і нагородив його орденом Св. Андрія Першозваного. [70, с. 43] Відносно зняття з посади цих осіб в історичній літературі можна знайти висловлення «притулок для старців».

Роль голови російського флоту перейшла до великого князя Олексія Олександровича. Дядьки Олександра, окрім Михайла Миколайовича, з яким племінник теж мало рахувався, були усунені від влади і навіть видворені з Петербурга. Найближчою до Олександра III людиною з імператорської сім'ї виявився його брат, Володимир Олександрович. [67, с. 469-488]

З перших днів царювання найближчим політичним радником імператора став Костянтин Петрович Побєдоносцев, син професора Московського університету, 1827 р. народження. Освіту він здобув в училищі правознавства. Свою службу розпочинав у московському департаменті Сенату. Будучи професором Московського університету в 1860 - 1865 рр., придбав популярність, як автор тритомника «Звіт російських законів». Видатний російський юрист Коні О.Ф., який слухав лекції Побєдоносцева, писав у своїх спогадах: «Над кафедрою височіла фігура з блідим, худим, гладко вибритим обличчям, в товстих черепахових окулярах, крізь які втомлено і байдуже дивилися розумні очі, а з безкровних уст лилася ліниво, безшумно монотонна мова. Побєдоносцев, який мав літературну популярність і славу досвідченого цивіліста, вселяв нам повагу, але не оживляв нас і залишав байдужими до свого предмету [17, с. 137]».

Наближення Побєдоносцева К.П. до царської сім'ї відбулося у 60-ті роки XIX ст., коли молодому професору довірили викладати право великим князям. Найбільш тісні його відносини з майбутнім імператором Олександром III встановлюються у другій половині 70-х років. Це підтверджується кількістю листів Побєдоносцева спадкоємцю. [29] Олександр Олександрович по-своєму прив'язався до наставника, поважав і цінував його, не підозрюючи, наскільки той невисоко ставив його здібності. «Сьогодні, – записав у щоденнику Побєдоносцев в грудні 1865 року, після перших занять з цесаревичем Олександром, – я пробував питати Великого князя про пройдене, щоб подивитися, що у нього в голові залишилося. Не залишилося нічого – і бідність відомостей, або, краще сказати, бідність ідей дивовижна [29, с. 714]».

Основою їхнього зближення були консервативні симпатії обох, зростаюча ворожість до перетворень, що проводилися Олександром II. Костянтин Петрович був одним з видатних ідеологів руського монархічного консерватизму, тому постійно нагадував учневі, що для Росії немає іншої форми управління державою, окрім самодержавства, головною опорою якого є православна церква. [35, с. 572-573] Олександр був повністю згоден з професором, і це ще більше зближало їх. У 1880 р., з ініціативи тоді ще цесаревича Олександра, Костянтин Петрович зайняв пост обер-прокурора Святійшого Синоду, інакше – міністра в справах російської православної церкви. Одночасно він прийняв на себе обов'язки політичного наставника старшого сина Олександра III – Миколи. [39, с. 231] Тоді ж Побєдоносцев К.П. бере на себе своєрідні обов'язки секретаря спадкоємця, готуючи для нього офіційні листи і заяви.

За своїми політичними поглядами, які досить чітко викладені в листах до імператора і в книзі «Московский сборник» (1896 р.), Побєдоносцев К.П. належав до представників крайньої реакції. «Самодержавство, православ'я, народність» – так коротко можна сформулювати політичне кредо цього державного діяча. Ця формула стане базовою при формуванні

внутрішньополітичного курсу Олександра III, перш за все під час проведення контрреформ.

Аналогічну еволюцію від ліберальних поглядів до послідовного охоронного духу пройшов інший сподвижник імператора, на той час відомий публіцист і видавець, син московського чиновника Катков М.М. Закінчивши з відзнакою Словесне відділення Московського університету в 1838 р., він захищив магістерську дисертацію по слов'янської словесності і переїхав до Петербурга, де співпрацював в журналах «Отечественные записки», «Современник» і інших періодичних виданнях. З 1863 року Катков М.М. помітно повернув до охоронного напрямку, а в 1863 р. його діяльність як редактора і публіциста зосередилася в газеті «Московские ведомости». Статті Каткова М.М., що публікувалися у цей час, були яскраві, мали охоронний характер; значно впливали на урядові кола і стали реальною політичною силою. Згодом у Каткова М.М. склалися близькі стосунки з Побєдоносцевим К.П. [докладніше див. 56; 64]

Побєдоносцев К.П. та Катков М.М. традиційно вважаються головними ідеологами політичного курсу Олександра III. Але важливу роль серед політичного оточення грали керівники установ виконавчої влади, виконавці оголошеного курсу. Процес заміни діячів попереднього царювання виявився дуже швидким і супроводжувався висуванням, за термінологією самого Олександра III «істинно російських людей», до яких він зараховував і себе. Не підійшов під поняття «істинного росіянина» голова Комітету міністрів Валуєв П.О., людина з давньої російської родини, але західник за переконаннями, який підтримував проект Лоріс-Мелікова. У образливій формі отримав відставку міністр двору граф Адлерберг О.В., замінений Воронцовим–Дашковим І.І., з яким цар був на «ти». [33, с. 71]

Процес зміни міністрів не був простим і гладким, він мав продемонструвати, що опозиція і вища влада вимагають від людини різних якостей. Петербурзькій градоначальник Баранов М.М., дуже симпатичний

імператору з-за своєї попередньої боротьби з морським міністерством і великим князем Костянтином Миколайовичем, був призначений одним з перших після воцаріння Олександра III, але виявився не придатним адміністратором, і незабаром був виселений подалі від столиці. В серпні 1881 року йому було запропоновано вийти у відставку, після чого він був призначений Архангельським губернатором. [34, с. 389]

Одним з перших розпоряджень Олександра III було знищення самотійного міністерства пошт і телеграфів на чолі з Маковим Л.С., який при Олександрі II був міністром внутрішніх справ (27.11.1878-6.08.1880) і підтримував проект Лоріс-Мелікова. [докладніше див. 56, с. 152-160] Цей департамент вже неодноразово належав міністерству внутрішніх справ, або міністерству народної освіти, або виділявся в самотійне міністерство. Олександр III свідомо і остаточно приєднав його до міністерства внутрішніх справ і поставив під повний контроль міністра. [32, с. 11]

З 1880 р. міністром народної освіти був Сабуров. Олександр III змусив його вийти у відставку, новим міністром народної освіти був призначений статс-секретар Іван Давидович Делянов. [42] Міністром двору Олександр III призначив свого улюбленця – графа Іларіона Івановича Воронцова–Дашкова. Олександр III довіряв йому, як нікому іншому. Граф супроводжував царя всюди і скрізь, і був своєю людиною у нього в палаці. Треба віддати належне: граф зловживав своїм могутнім становищем лише остільки, оскільки було необхідно прилаштувати всіх своїх чад, домочадців і родичів. Олександр III постановив, щоб міністр двору давав звіт у своїх витратах одному цареві. Слово міністра двору стало прямо-таки законом для всіх вищих чинів придворної знаті та аристократії. Велику роль при цьому відігравала та обставина, що до графа Воронцова-Дашкова з великими симпатіями відносилася імператриця Марія Федорівна. [39, с. 218]

З подальших змін варто відзначити, передусім, відставку міністра закордонних справ князя Горчакова, який одночасно з усіма своїми колегами-

міністрами, втратив весь свій вплив разом зі смертю Олександра II. Князь Горчаков до того був дуже старий: йому було за вісімдесят, і він святкував п'ятидесятирічний ювілей своєї служби. Стало питання про його заступника: одні протегували Миколі Карловичу фон Гірсу, найближчому помічникові й раднику князя Горчакова. Інші, бажали провести на пост міністра закордонних справ графа Ігнат'єва М.П. в надії, що останній увійде в тісну дружбу і зв'язок зі слов'янськими народностями і розірве добрі відносини із Західною Європою. Перемогу одержали прихильники М.К. Гірса.

Характерною фігурою перехідного часу був Ігнат'єв М.П. – «істинно російська» людина, яка проклала шлях до серця тоді ще спадкоємця Олександра Олександровича своїми панслов'янськими закликами у 1876 році. Російський дослідник 20-х років ХХ ст. Чулков Г. назвав Ігнат'єва М.П. «славянофильствующим министром». [71, с. 407] У першій рік царювання Олександра III він став міністром внутрішніх справ (4.05.1881-30.05.1882) [56, с. 176-189], змінивши на цьому посту Лорис-Мелікова М.Т., про якого йшла мова вище. [докладніше див. 56, с. 160-175] Саме на нього спирався міністр фінансів Бунге Х. під час проведення реформ щодо стану селян та робітників. Також за його участю у 1882 р., на початку курсу контрреформ були розроблені та прийняті закони про посилення політичного надзору, жорсткості цензури, «Временные правила о печати», «Временные правила о евреях» тощо. [56, с. 180-181] Але у той же час Ігнат'єв не зрозумів реальних політичних поглядів імператора і, спираючись на політичну концепцію слов'янофілів (насамперед, Голохвастова П.Д. та Аксакова І.С.), запропонував проект земського собору, що мав бути скликаний під час коронації імператора. [71, с. 407] Ціль скликання Земського собору полягала в демонстрації єдності царя з народом і Олександр III спочатку схвалив цю ідею.

Але бумаги потрапили до Победоносцева К.П., який писав, що «пришел в ужас при одной мысли о том, что могло бы последовать, когда бы предложение графа Игнат'ева было приведено в исполнение [29]». 6 травня

він наполегливо порадив імператору відсторонити міністра внутрішніх справ від посади. Проект Ігнат'єва був розкритикований на засіданні Ради міністрів за присутністю імператора. 30 травня 1882 р. Микола Павлович Ігнат'єв пішов в відставку. [56, с. 181]

За наполяганням Побєдоносцева К.П. та Каткова М.М. Олександр III призначив новим міністром внутрішніх справ графа Толстого Дмитра Андрійовича, який був на цій посаді тривалий час з 30 травня 1882 р. до 25 квітня 1889 р. [докладніше див. 56, с. 190-205] Посаду отримав як «непримиримый борец с идеями о немедленном переустройстве общества и сторонник сильной власти [56, с. 194]». Таким і залишався до смерті 25 квітня 1889 р. Важливо відмітити, що Толстой Д.А. був одним з небагатьох державних діячів, які займали посаду і працювали до кінця своїх днів.

Останнім міністром внутрішніх справ часів Олександра III став Дурново Іван Миколайович, який був на цій посаді з 28 квітня 1889 р. до 15 жовтня 1895 р. [56, с. 206] З 15 жовтня 1895 р. завдяки підтримці імператриці Марії Федорівни був призначений головою Комітету Міністрів (на посаді був до 28 травня 1903 р.) Протягом всього життя характеризувався консервативними поглядами, залишаючись прихильником необмеженої монархії, але на межі XIX-XX століть (на посаді голови Комітету міністрів) лавірував між різними політичними угрупованнями, не демонструючи свої політичні погляди. [56, с. 211]

Таким чином впродовж 1881-1882 років Олександр III сформував ядро своїх найближчих співробітників. У першу чергу це були Побєдоносцев К.П., обер-прокурор Синоду, який грав неабияку роль в політичній історії російської імперії, Толстой Д.А., Мещерський В.П., Делянов І.Д. Але головну роль серед політичного оточення грав, безумовно, Побєдоносцев К.П. Причому не тільки при Олександрі III, а і на початку правління Миколи II. Ця думка переважає в дослідженнях різного часу. [42; 56; 60; 62; 64; 71] Центром цього реформованого кола урядовців став приватний кабінет царя.

Радянський історик Зайончковський П.О. пише, що політичне оточення цілком відповідало духу і настрою імператора, значною мірою воно визначало напрямок внутрішньополітичного курсу. [43, с. 96] Характеризуючи відносини Побєдоносцева К.П., Каткова М.М., Толстого Д.О., які представляли своєрідний тріумвірат, Феоктистов Є.М., який близько стояв до цих осіб, писав, що їхній союз нагадував байку про лебедя, щуку і рака. [23, с. 89] Щодо основних принципів, то вони були більш-менш згодні між собою, але з цього не можна робити висновок, що вони могли діяти спільно.

Таким було найближче політичне оточення Олександра III. Треба відмітити, що до найближчого оточення належала і дружина імператора. За характеристикою П.В. Долгорукова «женщина очень умная, но власт олюбивая и совершенно преданная понятиям регроградным [36, с. 310]». Сучасний російський дослідник Анісімов Е.В. підкреслював: «Император любил жену и часто советовался с ней о делах внешней политики, так как многие из этих дел касались как семьи Романовых, так и родственных коронованных особ Европы [35, с. 576]».

Таким чином, до кола ближнього політичного оточення імператора входили такі видатні діячі XIX століття як Побєдоносцев К.П., Толстой Д.О., Катков М.М., Строганов О.Г., Воронцов-Дашков І.І. Їхній вплив на імператора Олександра III відігравав дуже вагомий роль у політичному житті країни, особливо у перші роки його правління. З їхніми ідеологічними і теоретичними концепціями був пов'язаний перехід до політики контрреформ, яка мала забезпечити соціальний мир та політичний спокій російської державі у роки правління Олександра III.

Розділ III

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ОЛЕКСАНДРА III: «ЕПОХА МАЛИХ СПРАВ»

Олександр III, зайняв російський престол, оголосив новий внутрішньополітичний курс, метою якого було досягнення спокою й порядку у державі, зміцнення влади монарха і його соціальної опори - дворянства. Для цього реформи консервувалися й обмежувалися, тому період з 1881 р. до середини 90-х рр. в історичній літературі отримав назву контрреформ, а внутрішньополітична діяльність Олександра III була охарактеризована як «епоха малих справ». Будучи спадкоємцем, Олександр Олександрович свідомо підтримував консервативні ідеї, ставши імператором, він відкрито засудив реформи батька, започаткував курс контрреформ. П.О. Зайончковський писав: «В отличие от своего слабовольного отца Александр III обладал определенной системой взглядов... Оберегать чистоту «веры отцов», незыблемость принципа самодержавия и развивать русскую народность... таковы основные задачи, которые ставил перед собой новый монарх». [42, с. 51] У цьому розділі розглянутий внутрішньополітичний курс імператора Олександра III.

3.1. Зміни політичного курсу, контрреформи. Відразу ж після вбивства Олександра II для охорони особи царя та протидії революційному терору представниками придворної аристократії була створена конспіративна організація «Священна дружина». Її очолили флігель-ад'ютант П.П. Шувалов, генерал-ад'ютант І.І. Воронцов-Дашков, московський генерал-губернатор В.А. Долгоруков і начальник гвардійського штабу О.А. Бобринський. До її складу увійшли й інші високопоставлені особи, близькі до двору, навіть деякі з великих князів. Організація мала російську і зарубіжну агентуру, застосовувала провокації, прагнучи збити з пантелику революціонерів і посіяти серед них недовіру один до одного. [48 с. 346]

Більш прогресивні державні діячі, серед яких було чимало представників політичного оточення Олександра II, як і раніше вважали за необхідне продовжити реформи з модернізації суспільства і економіки. Але з іншого боку, зріло і поширювалося коло консервативної опозиції, яка завжди була проти реформ. Граф Д.А. Толстой (з 30 травня 1882 р. голова міністерства внутрішніх справ Росії), віддзеркалюючи ставлення до реформ дворян і урядовців консервативного кола, характеризував «реформи прошлого царствования» як помилку, що вимагала скорішого виправлення. [24, с. 212]

Ідеологами нового курсу, курсу контрреформ були вихователь Олександра III, обер-прокурор Синоду К.П. Побєдоносцев та публіцист, видавець «Московських відомостей» Катков М.М. Законодавчою основою фактично став маніфест «Про непорушність самодержавства», підготовлений К.П. Побєдоносцевим за участю М.М. Каткова і опублікований 29 квітня 1881 р. [2, с. 233-235] Імператор проголошував, що буде правити «с верою в силу и истину Самодержавной Власти, которую Мы призваны утверждать и охранять для блага народного от всяких на нее поползновений». [2, с. 234] Для початку реалізації основних положень Маніфесту 6 травня 1881 р. був виданий спеціальний циркуляр начальникам губерній. Циркуляр коротко повторював зміст маніфесту, акцентуючи увагу на необхідність ліквідування «зла», що було породжено реформами попереднього часу. Призначений замість М.Т. Лоріс-Мелікова міністр внутрішніх справ М.П. Ігнатьєв здійснив низку заходів, щоб перехід уряду до відверто реакційного політичного курсу був поступовим.

Послідовним продовженням консервативного курсу в напрямку фактичного формування у країні поліцейського режиму стало видане 14 серпня 1881 р. «Розпорядження про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою і приведення певних місцевостей імперії в стан посиленої охорони». [8] Згідно з цим актом місцевість могла бути оголошена

на надзвичайному становищі, і кожен її житель міг бути заарештований, переданий військовому суду, або засланий без суду на п'ять років у будь-яке місце Російської імперії. Місцева адміністрація могла закривати навчальні заклади, органи друку, торгові та промислові підприємства, припиняти діяльність земств і міських дум. Тобто у країні фактично вводився надзвичайний стан, що проіснував до 1917 року, незважаючи на тимчасовий характер цього закону (увводився на 3 роки).

У листопаді 1881 р. була заснована Особлива комісія для складання проекту щодо перетворення місцевого управління під керівництвом М.С. Каханова. Діяльність цієї «Кахановської комісії» в умовах посилення реакції виявилася безплідною і в 1885 р. вона була скасована. [52, с. 265-266]

В умовах контрреформ навіть М.П. Ігнатьєва, міністра внутрішніх справ, призначеного Олександром III, запідозрили в лібералізмі і 30 травня 1882 р. він під тиском К.П. Побєдоносцева та М.М. Каткова отримав відставку. [64, с. 81] Відставка М.П. Ігнатьєва знаменувала собою перехід самодержавства до прямої і неприкритої реакції. Новим міністром внутрішніх справ став граф Д.А. Толстой, який одночасно був призначений шефом жандармів. [56, с. 195] Це був представник самої непримиримої реакції. З особливою наполегливістю Д.А. Толстой почав реалізовувати реакційну програму, визначену К.П. Побєдоносцевим і М.М. Катковим.

Першими жертвами реакції стали друк і просвітництво. 27 серпня 1882 р. були затверджені нові «Тимчасові правила» про друк, що встановлювали суворий адміністративний нагляд за газетами і журналами. [66, с. 72]. Серед іншого редакторів зобов'язали на вимогу міністра внутрішніх справ, повідомляти імена авторів статей, що друкувалися під псевдонімами. Посилилася «каральна цензура»: нарада чотирьох міністрів (юстиції, внутрішніх справ, освіти і обер-прокурора Синоду) отримала право без попередження закривати будь-яке періодичне видання. В 1883-1884 рр. були

закриті всі радикальні, а також багато ліберальних періодичних видань, серед яких органи демократичної преси: «Отечественные записки» М.Є. Салтикова-Щедріна та «Дело» М.В. Шелгунова, ліберальні газети «Голос», «Земство», «Страна», «Московский телеграф». Проте процвітала газета М.М. Каткова «Московские ведомости». [64]

З 1882 р. міністром народної освіти став статс-секретар Іван Давидович Делянов, натхненник і головної організатор контрреформ у сфері освіти. У галузі вищої освіти головним знаряддям реакції став новий університетський статут 1884 р. Російські університети стали однією з перших жертв охоронного курсу. Статут 1884 р. повністю ліквідував автономію університетів, відтепер університети були віддані під контроль адміністрації, точніше міністра та піклувальника навчального округу. Вони призначали деканів (раніше одна з вищих виборних посад університету), володіли правом скликати вчену раду, бути присутніми на її засіданнях, спостерігати за викладачами. Викладачі, обрані вченими радами, обов'язково затверджувалися в посаді міністром освіти. Студентство вважалося головним джерелом вільнодумства, розсадником республіканських ідей та різного роду смуту.

Також був ліквідований університетський суд, заборонені будь-які студентські об'єднання. Держава не забула нагадати студентам і про «виконання військового обов'язку»: пільги по призиву в армію для осіб, які мають вищу освіту, були обмежені, а мінімальний термін військової служби збільшений. [75] Так була ліквідована автономія університетів, але і в царювання Олександрі III все ж таки відкрився один університет – Томський.

Графу І. Д. Делянову, міністру народної освіти належить і авторство сумно знаменитого циркуляра «Про кухарчиних дітей» 1887 р. [5] У цьому документі рекомендувалося «разъяснить начальствам гимназий и прогимназий, чтобы они принимали в эти учебные заведения только таких детей, которые находятся на попечении лиц, представляющих достаточное

ручательство в правильном над ними домашнем надзоре и в предоставлении им необходимого для учебных занятий удобства. Таким образом, ... гимназии и прогимназии освободятся от поступления в них детей кучеров, лакеев, поваров, прачек, мелких лавочников и тому подобных людей, детям коих...вовсе не следует стремиться к среднему и высшему образованию [5]». Крім того циркуляром рекомендувалося «определять плату за слушание лекций, не стесняясь ныне установленной 50 р. нормой». У середні та вищі навчальні заклади скорочувався прийом осіб єврейської національності. [5]

Яких-небудь реальних наслідків циркуляр, втім, так і не здобув, залишившись в історії російської освіти прикладом виняткової обмеженості державних чиновників.

У сфері конфесійної політики визначальним безумовно був вплив обер-прокурора Побєдоносцева К.П., який, спираючись на підтримку своїх починань імператором, прагнув до посилення православної релігійності в суспільстві; пожвавилася діяльність православних місій всередині імперії і за кордоном, зросла кількість церковних періодичних видань, тиражі духовної літератури; стимулювалася установа церковних братств, відновлювалися закриті в попередні царювання парафії, йшло інтенсивне будівництво нових храмів і заснування нових монастирів (щорічно відкривалося до 10-ти монастирів). Кількість єпархій зросла з 59-ти до 64-ти, вікарних кафедр – з 28-ти до 37-ти, кількість монастирів – з 631-го (включаючи 183 жіночих) до 774-х (жіночих–252). Для всіх єпархій імперії 13 червня 1884 р. були затверджені «Правила про церковнопарафіяльні школи». [33, с. 263]

У роки правління Олександр III приділив увагу і національному питанню. У першу чергу були обмежені права євреїв, поляків та українців. Для єврейського населення ще в XVIII ст. був установлений кордон «осілості», в межах якої їм дозволено було проживання, але це обмеження не поширювалося на євреїв певних соціальних категорій: купців 1-ї гільдії, осіб з

вищою освітою, ремісників і солдатів. За часів Олександра III «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. євреї були позбавлені права в межах «смуги осілості» селитися за межами міст і містечок, також їм заборонялося придбання та оренда нерухомого майна. У 1887 р. була введена відсоткова норма прийому євреїв у вищі і середні навчальні заклади (3% в столицях та 5% за межами смуги осілості), а в 1889 р. припинений прийом євреїв на посаду присяжних повірених. [50, с. 208-209]

У 80-ті роки XIX ст. царизм вів активну політику щодо Польщі. Російська мова посилено насаджувалася в школі та діловодстві польських адміністративних установ. Усі важливі посади в них займали російські чиновники. Був прийнятий ряд заходів до економічної інтеграції Польщі в складі Росії, наприклад, скасування в 1885 р. Польського банку, який перетворився на Варшавську контору Петербурзького банку, і припинення обороту польської монети. [40, с. 263]

У 90-ті роки був проведений ряд заходів, спрямованих на утиснення автономії Фінляндії. Царським маніфестом 1890 р. проголошувалося об'єднання фінляндської пошти з загальноімперською, проведення у фінських установах діловодства російською мовою, про скасування фінського війська і введення в обіг на території Фінляндії російської монети. Був скасований Комітет по Фінляндським справам. [50, с. 197]

Окремо треба підкреслити політику уряду часів Олександра III щодо української мови. Можна казати, що правова та ідейна база була створена ще у часи Олександра II. Достатньо згадати «валуєвський циркуляр» 1863 р. та Ємський указ 1776 р. Непослідовним був закон 1881 р, який дозволяв друкувати словники українською мовою, але за російським правописом. Той же закон вказував, що дозвіл на постанову українських вистав залежить від місцевого начальства. Але наприкінці 80-х-початку 90-х років XIX ст., тобто під час правління Олександра III та активного проведення ним курсу

контрреформ, чітко зазначалося посилення політики русифікації про що свідчить хронологія подій з цього питання: 1887 р. – цензор повернув рукопис граматики української мови, не читаючи, відписавши, що немає потреби дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття; 1888 р. – указ Олександра III «Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами»; 1889 р. – на археологічному з'їзді у Києві дозволено читати доклади всіма мовами, крім української; 1892 р. – російський уряд наказує суворо стежити за тим, щоб не допустити українських літературних перекладів з російської мови; 1893 р. – заборона ввезення українських книг з-за кордону (майже дублювання Ємського указу 1876 р.)

Таким чином, ми бачимо, що національна політика самодержавства в 80-90-ті роки XIX ст. продовжувала курс попереднього часу і, перш за все, була виражена в обмеженні прав національностей та в русифікації національних окраїн і поширенні на них загальноросійського адміністративно-політичного управління.

Наприкінці 1886 року, точніше 18 грудня, граф Толстой Д.А. виступив з доповіддю, що мала програму з 6 пунктів по перегляду реформ Олександра II, що в першу чергу передбачали обмеження самоврядування й посилення адміністративного контролю на місцях. [20, с. 94] Ці починання підготували підґрунтя для проведення контрреформи місцевого самоврядування і були завершені під час її реалізації наприкінці 80-х- початку 90-х років XIX ст.

Соціально-економічний розвиток Росії закономірно вів до послаблення позицій дворянства в земствах і посилення ролі торгово-промислової буржуазії, нових землевласників з купців, багатих селян. Метою задуманих реформ було посилення дворянського представництва, тобто "одворянення" земських установ, за влучним зауваженням С.Ю. Вітте. [22, с. 116]. Важливим актом у циклі контрреформ місцевого самоврядування було нове положення

про губернські і повітові земські установи від 12 червня 1890 р., що мало підірвати демократичні основи земської реформи 1864 р., тобто принципи всестановості і виборності. З цією метою зменшувався ценз для дворянства і збільшувалася кількість дворянських голосних. Селянство лишалось виборного представництва. Голосних з селян призначав сам губернатор. Жодне рішення земства не приймалося без затвердження губернатором чи міністром внутрішніх справ. [44, с. 96]

Тільки таким шляхом царизм розраховував приручити земство, або, принаймні, перетнути його «ліберальничання». В результаті цих перетворень питома вага дворян на початку XX ст. в губернських управах земства досягла 94,1%, повітових 71,9%. [43, с. 157]

Слідом за земською була проведена в тому ж дусі і міська контрреформа. 11 червня 1892 р. Олександр III затвердив нове «Міське положення» замість міської реформи 1870 р., яку він розцінив як «безглуздість». [73, с. 197]

Згідно з «Міським положенням», ще більше урізують виборчі права міського населення. Від участі в міському самоврядуванні тепер усувалися не тільки трудящі маси міста, а й дрібна буржуазія – дрібні торговці, прикажчики щодо. Це досягалося шляхом значного підвищення майнового цензу. Перевага віддавалася дворянам – домовласникам і великій промисловій, торгівельній і фінансовій буржуазії. В результаті різко скоротилося число виборців у міські думи, наприклад, – у Петербурзі – з 21 тис. до 6 тис. чол.; у Москві – з 23 тис. до 7 тис.; в Одесі – з 14 тис. до 3,7 тис.; у Ризі – з 7 тис. до 3 тис. чоловік. В інших містах кількість виборців скоротилася в 5–10 разів, так що нерідко кількість голосних дорівнювало числу виборців, що брали участь у виборах. (Нагадаємо також, що більше половини міст Російської імперії взагалі не мало виборного міського самоврядування). [43, с. 307]

Згідно «Міського положення» 1892 р. ще більше посилювалися системи опіки та адміністративного втручання в справи міського самоврядування. Губернатор не тільки контролював, але і направляв всю діяльність міських дум і міських управ. Міські думи не могли тепер зробити ні кроку без належного «дозволу, дозволу і затвердження» адміністративної влади. Міські голови та члени міських управ відтепер стали вважатися чиновниками, що перебували на державній службі, а не як «обрані» представники міського населення. Проте надалі на практиці міська контрреформа (як і земська контрреформа 1890 р.) не була повністю реалізована, бо об'єктивні соціально-економічні процеси в пореформеній Росії виявилися сильнішими за прагнення самодержавства посилити станово-дворянський елемент у місцевому правлінні. [43, с. 304]

В кінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. була прийнята серія законів, спрямованих на консервацію патріархальної селянської сім'ї та громади, заборонялися сімейні розділи і обмежувався достроковий викуп наділів.

Важливе місце в системі контрреформ відводилося судовій сфері. Перші обмеження відбулися вже після введення 14 серпня 1881 р. заходів з надзвичайної охорони: істотно обмежувалася гласність у судочинстві в політичних справах, незалежність суду від адміністрації була обмежена, а в нижній ланці, з установою інституту земських начальників, які об'єднали в собі адміністративну та судову владу, була ліквідована. [66] Таким чином ще до початку судової контрреформи кожен з принципів судової реформи 1864 р. був зведений майже нанівець.

Незамінність суддів перетворилася на фікцію відповідно положенням закону від 20 травня 1885 р., який заснував Вищу дисциплінарну присутність Сенату, правомочну зміщувати або переміщати жерців Феміди (наприклад, з Петербурга в Сибір) на розсуд міністра юстиції і за його поданням. [69, с. 181]

Гласність судочинства, різко обмежена щодо політичних справ ще законами 1872, 1878, 1881 років, була зведена майже до нуля за законом від 12 лютого 1887 р. Іменний царський указ дав право міністру юстиції, якщо він «з дійшовших до нього відомостей побачить, що публічний розгляд справи не повинно бути допущено» («У зв'язку з захистом гідності державної влади»), закривати в будь-який час двері засідань будь-якого суду. [60, с. 161] Тим самим, як висловилися укладачі ювілейного видання історії міністерства юстиції, встановлювався порядок, «рівносильний, по суті своїй, заміні суду, гласного за законом, судом голосних на розсуд міністра [56, с. 93]».

При обговоренні законопроекту 12 лютого в Державній раді 31 голос членів Державної ради, включаючи його голову, великого князя Михайла Миколайовича, було подано проти законопроекту і лише 20 – за. [62, с. 91] Але закон був прийнятий. В умовах обмеженої гласності порушується і змагальність судочинства: судові влади потурали прокуратурі і чинили всілякі перешкоди обвинуваченим, а також їх адвокатам на всіх стадіях судового розгляду.

Судова контрреформа виразилась у обмеженні не тільки загальних принципів реформ 1864 р., але і її найбільш демократичних інститутів – суду присяжних та мирового суду. Про суд присяжних К.П. Побєдоносцев ще в 1885 р. писав Олександрові III: «Від цієї установи необхідно нам звільнитися [29, с. 817]». Наприкінці 80-х років XIX ст. суд присяжних був вкрай обмежений у його компетенції і віддалений від справ, які могли мати хоча б тільки відтінок «політики». Закон від 7 липня 1889 р. вилучив з юридичних присяжних велике коло справ, передбачених 37 статтею «Положення про покарання». [34, с. 380-429] При цьому Державна рада обачливо підкреслила саме зв'язок таких справ з політикою, що не дозволяє довіряти такі справи присяжним.

Нарешті, за законом від 12 липня 1889 р. про земських начальників, мировий суд був взагалі ліквідований в 37 губерніях і збережений лише в дев'яти найбільших містах. Попутно цей закон підривав ще одне – безстанові основи в судах, оскільки земськими начальниками могли бути виключно двоє. [8, с. 199-202] Введення в 1889 р. інституту земських начальників стало однією з найбільш реакційних дій уряду Олександра III. Відповідно до «Положення про земських начальників» вони призначалися тепер міністром внутрішніх справ з місцевих потомствених дворян за поданням губернаторів. Поєднавши у своїх руках функції адміністраторів і суддів, вони отримали необмежену владу. Селяни не мали права скаржитися на земських начальників. Цим актом самодержавство по суті відновлювало владу поміщиків над селянами, втрачену за реформою 1861 року. [8, с. 199-202]

Скандальний закон 12 липня 1889 р. про земських дільничних начальників зайняв перше місце за значенням у серії контрреформ. Закон цей був настільки ретроградним, що в Державній раді за нього проголосувало лише 13 членів, а 39 (включаючи трьох великих князів) були шоковані ним і голосували проти, пославшись на те, що він не узгоджується з «діючими законами». За спогадами свідків, насамперед С.Ю. Вітте і Є.М. Феоктистова [22; 23], цьому інституту не співчували навіть багато хто з консерваторів. Головою Державної ради великим князем Михайлом Миколайовичем була зроблена спроба вплинути на імператора через Побєдоносцева К.П. Цар, однак, підтримав пропозицію меншини.

Закон 1889 р. підпорядковував усе селянське самоврядування, введене в 1861 р., земському начальнику, на свавілля якого були віддані всі цивільні права і сама особистість селянина. Він стверджував і зміщував посадових осіб селянської адміністрації, міг штрафувати і заарештовувати без пояснення причин окремих селян і навіть цілі сходи, чинити розправу над ними (наприклад, відшмагати будь-яку посадову особу з селян - волосного

старшину, сільського старосту, членів волосного суду – всіх, без відмінностей посади, віку і статі). Мировий суд у селі був скасований, а його права перейшли до земського начальника. Це означало, що земський начальник поєднав у собі як адміністративну, так і судову владу. Отже, за законом 1889 року, дворянство повернуло собі значну частку своєї дореформеної вотчинно-поліцейської влади над селянами.

Виходячи з вище викладеного, можна зробити висновок, що у 80-ті-початку 90-х років XIX ст. в сфері освіти, друку, місцевого управління, суду, національної і конфесійної політики був прийнятий ряд законодавчих актів, які можна характеризувати як «контрреформи», бо вони мали на меті обмеження дій реформ 60-70-х років XIX ст. Ці заходи були покликані виправити «помилки 60-х років» і здійснювалися протягом всього правління Олександра III, а не тільки у 1889-1892 роках, як іноді зазначається у навчальній літературі. Всі контрреформи носили виражений дворянський характер і супроводжувалися гоніннями на всяке інакомислення.

Однак, внутрішня політика самодержавства при Олександрі III не зводилася до проведення контрреформ. Одночасно приймався ряд заходів, спрямованих на вирішення аграрно-селянського питання, проведення військових перетворень, зміцнення фінансів і розвиток економіки країни. Особливу увагу Олександр III приділяв національній політиці, вірніше, поширенню великоросійської культури на території усій Російської імперії.

3.2. Фінансово-економічна політика Олександра III. Реформи 60-70-х років XIX століття дали поштовх розвитку капіталізму в Росії. Не зважаючи на незавершеність реформ, повільні темпи реформаторських перетворень, формувався ринок вільної робочої сили, що привело до швидких темпів росту чисельності робітничого класу, у другій половині XIX в. він виріс у два рази. [73, с. 142]

Значні успіхи були досягнуті в розвитку промисловості. Справжня технічна революція почалася в металургії. Випуск чавуну, сталі, видобуток нафти, вугілля в період із середини 1880-х по кінець 1890-х рр. збільшувався рекордними темпами за всю історію дореволюційної промисловості. На думку істориків і сучасників, це стало результатом протекціоністської політики уряду Олександра III. [61; 73] Прихильники протекціонізму неодноразово піддавалися цькуванню, як це, наприклад, відбулося з Д.І. Менделєєвим, який виступив із пропагандою протекціонізму й був обвинувачений у тому, що був підкуплений промисловцями. Потім вчений не був обраний до академії, позбавлений кафедри, піддався нападкам у пресі. Тому перехід до протекціонізму, за словами Вітте, міг зробити імператор «настільки твердий... яким був Олександр III [22, с. 97]».

Протягом 1880-х рр. було кілька підвищень імпорتنих мит, а починаючи з 1891 р. у країні почала діяти нова система митних тарифів, найвищих за попередні 35-40 років (тариф 1891 р.). По більшості видів імпорту були встановлені мита порядку 25-30%, а по деяких товарних групах - до 70%. [61, с. 91] Це сприяло не тільки промисловому росту, але й поліпшенню зовнішньоторгівельного балансу й зміцненню фінансів держави.

Завдяки С.Ю. Вітте був проведений комплекс заходів, спрямованих на викорінювання недоліків на залізницях. Введені єдині залізничні тарифи, які прийшли на зміну тарифної анархії, що панувала при колишньому уряді. Відмовилися від практики приватних концесій на експлуатацію залізниць, що поширилася в попереднє царювання й привела до того, що при незначній загальній довжині доріг і поганій якості приватним компаніям тільки на обслуговування залізниці зі скарбниці щорічно виплачувалося більше 40 млн. руб. [22, с. 140] Будівництво нових доріг також тепер велося переважно державою, щоб уникнути зловживань. Була проведена часткова націоналізація в галузі, у результаті якої число приватних залізничних компаній до кінця XIX

ст. було зменшено з 44 до 6, а частка держави в залізницях збільшилася до 23,5% в 1889 р. і до 60,5% в 1900 р. У результаті зазначених заходів залізниці перестали бути збитковими, почали приносити прибуток, що досяг у 1892 році 111 млн. руб., рекордними темпами йшло будівництво нових ліній. [72, с.167]

За роки правління Олександра III середня кількість залізниць, що відкривалися за рік збільшилась майже в 90 разів (з 226 до 2336), а довжина залізничної мережі в один кінець з 23 091 км до 35 206 км, тобто в 1,5 рази. При цьому сукупна середня частка доходів з залізниці в структурі державних доходів за 1885-1894 рр. складала 8,92% (з них 4,92% - доходи від державних залізниць, а 3,9% – різні платежі залізничного транспорту). [11, с. 207-208]

Але найбільшу частку доходів складав так званий «питний прибуток», його середній показник за період 1885-1894 рр. дорівнювався 28,6%. На другому місці був митний прибуток – 14,5%. III місце у структурі державних прибутків посідали сукупні викупні платежі колишніх приватновласницьких та державних селян, середній показник яких за вказаний час складав 8,91%. Вони були майже такими як прибутки з залізниці (див. вище). Поземельні податки дорівнювались 4,92%. Найменший прибуток належав оброчним статтям й промислам – 1,38% [11, с. 207-208].

Завдяки зазначеним та іншим заходам (конвертування державних позик зі зниженням виплачуваного по них відсоткам, введенню державної монополії на торгівлю спиртними напоями тощо) удалося значно поліпшити стан державних фінансів. Істотно знизилася частка державного бюджету, що витрачалася на обслуговування державного боргу, сповільнилося й подальше збільшення самого боргу. Стабілізація державних фінансів дозволила почати підготовку до введення золотого рубля, але це було здійснено міністром фінансів С.Ю.Вітте вже після смерті Олександра III.

Промисловий розвиток пореформеного часу, особливо у 80-90-ті роки, тобто при Олександрі III, характеризувався припливом іноземного капіталу.

Привабливим для іноземного капіталу були дешеві робітничі руки, багаті сировинні ресурси, високі прибутки. Загальна сума іноземних капіталовкладень в економіку Росії за період 1887 - 1913 р. складала 1783 млн. руб. [47, с. 689]. За період правління Олександра III іноземні капіталовкладення в економіку Росії щорічно зростали, що можна бачити з фрагмента таблиці [61, таблиця 5]:

<i>Роки</i>	<i>Капітали іноземних компаній</i>	<i>Іноземні капітали, вкладені в російські компанії</i>	<i>Всього</i>
1882	46 526	98 000	144 526
1886	76 200	110 000	188 200
1894	150 333	176 000	326 366

Тобто за роки Олександра III капітали іноземних компаній в Росії зросли в 3,2 рази, а іноземні капітали, вкладені в російські компанії, - в 1,8 раз. Вплив іноземного капіталу на господарство країни не можна охарактеризувати однозначно. З одного боку, він дійсно прискорив капіталістичний розвиток Росії. Але ціною цього були різні економічні поступки: сприятливі митні тарифи, вигідні умови виробництва й збуту. Однак іноземному капіталу не вдалося пристосувати до своїх інтересів російську економіку: країна не стала ні колонією, ні напівколонією. Це говорило про рівень розвитку капіталізму й життєздатності російського підприємництва.

У 80-90-ті роки XIX століття, особливо після відміни Олександром III у 1881 році тимчасово зобов'язаних стосунків, підсилюється розвиток капіталізму в сільському господарстві, але темпи розвитку капіталізму стримувалися численними феодальними пережитками, перш за все існуванням громади, що продовжувала виконувати економічну, адміністративну, фінансову, поліцейську та інші функції.

Для російської зовнішньої торгівлі на початку XIX ст. був характерним високий рівень експорту хліба. Для пореформеного часу цей показник є

нестабільним. Самий низький показник експорту хліба за час правління Олександра III прийшовся на 1886 р., а найвищий на останній рік його царювання (1894 р.). Це можна бачити з фрагменту таблиці [61, таблиця 8]:

<i>Рік</i>	<i>Вивіз в млн. пуд.</i>	<i>Вартість в млн. руб.</i>
1881	201,0	231,8
1883	343,5	357,1
1886	278,4	233,1
1890	417,9	339,1
1894	639,5	335,9

З таблиці видно, що ціна за пуд також не була постійною, наприклад у 1881 р. та 1886 р. вона складала 80 коп., а у 1894 р. – 60 коп. Але можна зробити висновок, що за роки правління Олександра III експорт хліба збільшився майже в три рази, а його вартість за пуд – в 1,6.

Незважаючи на те, що у II половині XIX ст. Росія залишалася переважно країною аграрної (з 125,6 млн. населення 93,7 млн., тобто 75% було зайнято в сільському господарстві) [63, с. 51], капіталістичний розвиток країни набирив темпи. До початку 80-х рр. у Росії завершився промисловий переворот, що технічно виразилося в формуванні індустріально-технічної бази російського капіталізму.

У ході промислового перевороту наприкінці 80-х рр. XIX ст., у Росії сформувалися основні класи капіталістичного суспільства – робітничий клас і велика промислова буржуазія, що відтіснила на другий план пануючих раніше в економіці представників торгівельного капіталу. В Росії сформувалися два основних типи російських капіталістів. Перший був представлений монополістами, що мали в основі свого економічного розвитку та багатства сімейну фірму. Згодом вона перетворювалася на акціонерне товариство з вузьким колом власників великих паїв. Найбільший розвиток цей тип буржуазних підприємців одержав у середовищі московської торгово-промислової буржуазії. Як правило, це були потомствени підприємці. Такими

були Прохорови, Морозови, Рябушинські, “бавовняні барони” Кнопи, клан Вогау й ін. [73]. Інший тип російського великого капіталу представляв досить вузький прошарок фінансової олігархії, переважно петербурзької. Цей прошарок формувався із числа вищих робітників банківських і промислових монополій. Можна назвати таких фінансистів, як І.Е. Ададуров (голова правління Російського торгово-промислового банку), К.Л. Вахтер (голова правління Петербурзького приватного банку), Э.Е. Мендес (голова правління Російського банку зовнішньої торгівлі) й ін.

До початку ХХ ст. з 125,6 млн. населення країни чисельність великої торгово-промислової буржуазії склала 1,5 млн. На її частку доводилося 70% прибутку великих підприємств, що було свідченням економічного панування буржуазії [66, с. 95]. Однак її політична роль у суспільстві була недостатньо велика. В умовах російського абсолютизму торгово-промислове підприємництво залежало від державних структур. Вони за довгу еволюцію капіталізму в Росії зуміли пристосуватися один до одного. Російську буржуазію влаштовувало те, що їхні підприємства забезпечувалися державними замовленнями, була можливість за рахунок колоніальної політики царату одержати ринки збуту, дешеву сировину, дешеві робочі руки й більші прибутки. Царат з його потужним репресивним апаратом захищав буржуазію й від стрімко зростаючої революційності російського пролетаріату й селянства. Це привело до запізнілої соціальної консолідації буржуазії, усвідомленню нею своєї історичної ролі, певному політичному консерватизму й політичній інертності.

Про якість нових явищ у російській економіці говорить насамперед утворення промислових і банківських монополій. Перші монополії в Росії виникли наприкінці ХІХ ст. В 90-ті роки, під час промислового підйому, почався їхній бурхливий ріст, а в 1900 - 1903 рр., продовжився, не дивлячись на економічну кризу. У цей час формуються нафтові трести, найбільші

синдикати в металургійній (“Продамет”) і вугільній (“Продуголь”) промисловості, “Продпаровоз” і “Продвагон” - у транспортному машинобудуванні, у металообробній промисловості - військово-промислова група Російсько-Азіатського банку [65, с. 149]. Монополістичні організації поступово ставали однією з основ економічного життя країни.

Хоча наприкінці ХІХ ст. Росія вступала в стадію монополістичного капіталізму, відставання по темпах, обсягах виробленої продукції й технічними показниками у порівнянні із країнами Заходу зберігалось. Про це переконливо свідчать порівняльні дані про збільшення прибутку на душу населення за рік в Росії і в технічно розвинутих державах Європи, що наводяться нижче [61, таблиця 1]:

Країни	Збільшення доходу на душу населення за рік	
	1881	1894
Росія	62,3	76,3
Великобританія	338	344,3
Німеччина	177	245,9
Франція	241,9	296,2
Австро-Угорщина	150,3	153.5

Разом з тим, можна бачити, що за роки правління Олександра ІІІ, не зважаючи на складні умови економічного розвитку, мало місце зростання подушного прибутку з 62,3 до 76,3 руб. Крім того за період 1881-1894 рр. національне багатство Росії збільшилося з 41 085 млн. руб. до 60 781 млн. руб., при цьому на душу населення приходилося 413 руб. в 1881 р. та 491 руб. у 1894 р. [61, таблиця 1].

Однак, у цілому умови для розвитку національної промисловості у 80-90-ті роки ХІХ ст. в Росії склалися несприятливо, тому що досягнутий рівень соціально-економічного розвитку був недостатній. Успіхи досягалися більше за рахунок регулюючої ролі держави, що була одним з істотних елементів торгово-промислової політики уряду, який використовував вигідні

казенні замовлення, монополізацію промисловості, високий рівень експлуатації.

Таким чином, незважаючи на спроби самодержавства пристосуватися до розвитку капіталізму в країні, було очевидно, що існуючі протиріччя між царатом і буржуазією будуть наростати. Буржуазія поступово ставала провідною силою в економіці країни, але політичну роль країни визначала не вона, а дворянство, представники якого займали ключові пости в органах управління, володіли більшим земельним фондом.

Що стосується фінансово-економічної політики уряду Олександра III, то можна зробити акцент на тому, що в 80-ті – на початку 90-х років XIX ст. було здійснено ряд важливих заходів, що сприяли зміцненню фінансів та економічного розвитку країни. Фінансова стабілізація й бурхливий ріст промисловості були досягнуті багато в чому завдяки грамотним і відповідальним чиновникам, призначеним імператором на пост міністра фінансів: М.Х. Бунге, І. О. Вишнеградський, С. Ю. Вітте, а також завдяки самому Олександрові III. Про успіх їхньої політики свідчить позитивна динаміка торгового балансу [61, таблиця 9]:

<i>Рік</i>	<i>Імпорт</i>	<i>Експорт</i>	<i>Сальдо</i>
1880	622,8	498,7	– 124,1
1881	517,7	506,4	– 11,3
1882	566,8	617,8	+51,0
1890	406,7	692,2	+285,5
1894	553,7	668,8	+115,1

Найбільш успішними були 1888 р. (сальдо + 397,9), 1889 р. (сальдо + 318,9), 1891(сальдо +335,8); найменш успішним був 1892 р. (сальдо +76,1) [61, таблиця 9].

У квітні 1881 р. після відставки О.А. Абазі міністром фінансів був призначений видатний економіст, професор статистики та політекономії Київського університету М.Х. Бунге. Він став останнім «ліберальним

міністром» в урядовому кабінеті Олександра III. При призначенні М.Х. Бунге на посаду керівника міністерства фінанси країни перебували в складному стані. Загальна сума державного боргу на 1 січня 1881 р. складала 6 млрд. руб., бюджет зводився з хронічним дефіцитом, цінність рубля впала майже наполовину. М.Х. Бунге поставив собі складну задачу – впорядкувати фінанси, але без обтяження трудових верств населення. Саме при М.Х. Бунге були зменшені викупні платежі і скасовані накопичені по ним недоїмки. [61, таблиця 9] Істотні зміни відбулися в області оподаткування. Була скасована подушна подать, уведений квартирний податок; почалося посилене розширення й підвищення непрямого оподаткування.

Однак фінансові успіхи цього періоду не опиралися на відповідний підйом економічного добробуту маси населення. Одним з головних джерел державних надходжень були непрямі податки, множення яких і в змісті збільшення предметів обкладання (нові податки на гас, сірники), і в змісті підвищення норм обкладання (підняття акцизу питного, цукрового, тютюнового), носило майже винятково фіскальний характер. Основний тягар цих податків лягав на «низи», у той же час спроби міністра фінансів Бунге М.Х. ввести податки на «верхи» викликали протидію Державної ради, що не прийняла його законопроект. Із другої спроби йому вдалося ввести лише досить низькі податки (3-5%) на прибуток акціонерних товариств, спадщини й дохід по відсотках. [61, с. 254]

На посту міністра фінансів він багато зробив для заохочення приватного підприємництва. Проте ліквідувати бюджетний дефіцит йому все ж не вдалося. Під тиском реакційних кіл М.Х. Бунге, під виглядом «підвищення на посаді», був звільнений з посади міністра фінансів.

В 1887 р. Олександр III призначив міністром фінансів професора Петербурзького Технологічного інституту Івана Олексійовича Вишнеградського, засновника теорії автоматичного регулювання, який в

першу чергу енергійно взявся за ліквідацію бюджетного дефіциту. [60, с. 96] По суті він діяв за тими ж принципами, що і М.Х. Бунге, але іншими методами, аж до нещадного вибивання з селян платежів і недоїмок і значного підвищення непрямих податків на предмети першої необхідності. Очоливши міністерство фінансів, І.А. Вишнеградський зумів до кінця правління імператора «оздоровити» економіку: була накопичена грошова маса, курс рубля виріс, збільшились вклади в банки. Але успіхи країни досягалися ціною підвищення продуктивності праці за рахунок нелюдських зусиль робітників.

Виданий у 1891 р. митний тариф підвищувався на одну третину. Далі міністр домогся значного перевищення експорту над імпортом за рахунок збільшення вивозу хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Всіма цими заходами він зміг збільшити прибуткову частину бюджету на 958 млн. руб. і не лише ліквідувати дефіцит, а й домогтися деякого перевищення прибутків над витратами. [73, с. 266]

Не були усунуті негативні наслідки селянської реформи 1861 р. (поміщицькі відрізки, необґрунтовано високі викупні платежі), що призвели до зубожіння значної частини селянства. А нові заходи уряду, зокрема, позички Селянського банку, не були ефективними й не могли допомогти поліпшенню положення незаможних селян. Зберігалася дискримінація в оподатковуванні селянських земель, що виникла в попереднє царювання. Так, земські податки й збори для селян з десятини землі були в 2-4 рази вище, ніж для поміщиків. Усього ж, з урахуванням викупних платежів, селянам з десятини землі доводилося платити в 7-8 разів більше податків і зборів на користь держави, чим доводилося з десятини поміщицької землі. Падіння рівня народного добробуту виразилося як у невпинному рості недоїмок, так і в жахаючих нещастях селянського населення в роки неврожаю. Особливо сильним був голодомор 1891-1892 років, названий сучасниками «всеросійським руйнуванням».

Разом з тим можна відмітити, що правління Олександра III ознаменувалося важливими позитивними заходами, котрі були спрямовані на усунення недоліків попереднього царювання й полегшити положення народних мас. Серед них: зниження викупних платежів, узаконювання обов'язковості викупу селянських наділів, заснування Селянського поземельного банку для видачі позичок селянам на покупку земель (1881-1884 рр.) Ці заходи мали на увазі згладити несприятливі для селян сторони реформи 1861 року.

Викупні платежі були нерівномірно розподілені як по господарським районам, так й по губерніям цих районів, що сказалося на нерівномірності зниження викупних платежів по указу 28 грудня 1881 р. Про це свідчить вибірка даних про розмір викупних платежів по губерніях до і після указу 1881 р., а також встановлення розміру зменшення суми платежів [1, с.206-207 (вибірка з таблиці)]:

Розмір викупних платежів на 1 десятину за рік			
Губернія	До указу 28.12.1881	Після указу 28.12.1881	Зменшення платежів
Курська губ. (Центральний Чорноземний р-н)	2,55	2,0	0,55
Московська губ. (Центральний Промисловий р-н)	2,47	1,56	0,91
Тульська губ. (Центральний Промисловий р-н)	2,43	1,98	0,45
Пермська губ. (Приуралля)	0,71	0,50	0,21
Оренбурзька губ. (Приуралля)	1,01	0,83	0,18

З наведеної таблиці бачимо, що найбільш високий розмір викупних платежів був в Курської губернії Центрального Чорноземного району, а самий

низький – в Пермської губернії (Приуралля). При цьому найбільше зменшення платежів мале місце в Московській губернії (Центральний Промисловий р-н).

Скасування подушної податі (18 травня 1886 р.), податок на спадщину й відсоткові папери, підвищення промислового оподаткування (1882-1884 роки) виявили бажання уряду приступитися до корінної перебудови податної системи на користь полегшення стану найбідніших класів. Заснована в 1881 році комісія приступила до докладного вивчення потреб місцевого управління, з метою вдосконалення обласної адміністрації стосовно до внесення змін щодо селянської й земської реформ. Надалі деякі розрізнені заходи були відзначені тим же напрямком, наприклад, закон про переселення (1889 р.), про невідчуження селянських наділів (1894 р.). [73, с. 82]

Поряд із цими заходами, покликаними усунути недоліки, що були накопичені у пореформений час, усе сильніше пробивався інший, протилежний напрямок, спрямований на зміцнення поліцейського режиму в країні й станових привілеїв дворянства. Наприклад, закон 1883 р. про розширення переваг помісного дворянства, організацію довгострокового кредиту для дворян-землевласників, заснування у 1885 р. дворянського земельного банку, замість проєктованого міністром фінансів всестанового поземельного банку.

Разом з тим, під час царювання Олександра III декілька покращилося економічне становище фабричних робітників. У 1882 р. рішенням уряду був обмежений термін фабричної роботи малолітніх (дітей до 12 років) і введена фабрична інспекція для надзору за його виконанням. Це був перший закон щодо захисту праці робітників. У 1885 р., після страйку робочих в Орехово-Зуєво, був обмежений термін нічної роботи підлітків і жінок. У 1886 р. був прийнятий закон про врегулювання фабричної праці, спрямований на захист праці. [15, с. 203-206] Серед іншого він визначав систему штрафів за порушення порядку, але штрафи не мали бути більше третини заробітку,

передбачалося покарання за участь у страйках. Але були й статті, що полегшували умови праці. [15, с. 206]

Крім того можна казати, що економіка Росії під час правління Олександра III продовжувала розвиватися у тому ж напрямку, що й раніше. Разом з тим були здійснені спроби модернізувати економіку за прикладом розвинутих європейських країн. У 80-ті роки XIX століття завершився промисловий переворот, а у 90-ті Росія вступила у стадію монополістичного капіталізму. Фінансово-економічна політика уряду Олександра III відповідала основним вимогам свого часу, але не змогла вирішити усі проблеми, як фінансування, так й формування сприятливих умов для розвитку економіки. Тривалий час ця політика базувалася на принципах протекціонізму, значну роль в реалізації яких грали міністри фінансів та особисто Олександр III.

Розділ IV.

ЦАР-МИРОТВОРЕЦЬ. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ОЛЕКСАНДРА ІІІ.

У цьому розділі розглядається зовнішньополітичний курс Росії за часів правління Олександра ІІІ, який не випадково був названий «царем-миротворцем». В історичній літературі традиційно відзначається, що до моменту вступу на престол Олександр ІІІ притримувався стійких «антипруських» настроїв, [47, с.809] як і багато хто в Росії після Берлінського конгресу 1778 року, коли розстановка сил у Європі істотно змінилися.

Після поразки Франції у франко-пруській війні починається процес формування нових військово-політичних угруповань. Подальша роль Російської імперії в європейській політиці визначалася тією позицією, яку вона займе в цій ситуації. А позиція Росії не в останню чергу залежала від поглядів, переконань і особистих переваг імператора і його політичного оточення.

Основним напрямком зовнішньої політики імперії в цей період можна назвати європейське, у рамках якого розвиток російсько-німецьких відносин, перехід в опозицію до німецько-австрійського блоку й подальше зближення із Францією, балканський конфлікт у рамках рішення протиріч по «східному питанню» відігравали першочергову роль. Важливо також розглянути середньоазіатський і далекосхідний напрямки, розвиток яких також пов'язаний із загальноєвропейськими протиріччями й досить чітко показує зміна характеру російського впливу на світову політику.

4.1. Європейський напрямок зовнішньої політики. Вступивши на престол практично на початку 1881 року, Олександр ІІІ якийсь час продовжував німецькофільську політику свого батька. На початку 80-х рр. Німеччина залишалася для Росії найважливішим ринком збуту сільськогосподарської продукції. До того ж союз із нею міг стати опорою в боротьбі проти Англії - на той момент головного політичного суперника Росії, особливо у зв'язку із зіткненням інтересів двох держав у Середній Азії.

Укладений при Олександрі II «Союз трьох імператорів», втратив до себе довіру після Боснійської кризи 1875 - 1878 рр., у ході якої О. Бісмарк відкрито підтримав Австро-Угорщину, уклавши з нею союз проти Росії. Напруга в Європі поступово росла, була необхідна нова угода, що могла забезпечити положення Росії на європейському театрі й зрівноважити політиці австро-німецького блоку. Росія вела тривалі переговори з Німеччиною, до яких на настійну вимогу Бісмарка приєдналася Австро-Угорщина. 6 (18) червня 1881 р. ці переговори завершилися підписанням нового російсько-австро-німецького «Союзу трьох імператорів» на шестирічний строк (угода 1873 р. було визнана консультативною). [3] Від імені своїх країн договір підписали вповноважені імператорами особи: Отто фон Бісмарк (Пруссія), Емерік Сечені (Австро-Угорщина), Петро Сабуров (Росія). [3]

У договорі відзначалася обов'язковість для союзних держав дотримувати нейтралітету у випадку, якщо одна з них виявилася б у стані війни із четвертою державою. Росія зобов'язувалася перед Німеччиною дотримувати нейтралітету у випадку франко-німецької війни, а Німеччина й Австро-Угорщина - англо-російської. Союзні держави брали на себе зобов'язання стежити за тим, щоб Туреччина дотримувалася принципу закриття проток. Ця стаття мала надзвичайну важливість для Росії, оскільки забезпечувала їй підтримку Австрії й Німеччини у випадку англійського вторгнення в Чорне море.

Для врегулювання ситуації на Балканах вводилася спеціальна стаття, у якій говорилося, що «страны обязуются взаимно считаться с интересами договаривающихся сторон на Балканском полуострове. Сверх того, они дают взаимное обещание в том, что какие-либо изменения в территориальном status quo Европейской Турции могут произойти не иначе как по взаимному их соглашению», при этом подтверждалась взаимная обязательность соблюдения принципа «закрытия проливов Босфора и Дарданелл [3]».

В офіційних звітах Міністерства закордонних справ Росії давалася позитивна оцінка нового договору, що багато в чому зм'якшував на той момент досить гострі розбіжності держав і дозволяв Росії зайнятися вирішенням внутрішньополітичних проблем. Про цьому Олександр III в денеші російським послам відкрито говорив: «государь император посвятит себя, прежде всего делу внутреннего государственного развития [6, с. 112]».

Однак російський імператор і його найближче політичне оточення не вірили в тривалість існування союзу, насамперед через протиріччя в рішенні «східного питання». Новий міністр закордонних справ Гірс Микола Карлович (1820-1895), що змінив наприкінці березня 1882 року на цьому пості серйозно хворого Горчакова, писав у звіті за 1884 р.: «...Будущее может привести к конфликту интересов, главным образом между нами и Австрией [9, с.98]».

У теж час в 1882 р. Німеччина пішла на зближення з Італією, украй невдоволеною колоніальною політикою Франції (зокрема, Італія претендувала на Туніс, над яким Франція встановила протекторат). Німецько-італійське політичне партнерство й далі буде цілком триматися на взаємному суперництві із Францією. До союзу також була притягнута Австрія, що сподівалася на союзну допомогу у випадку боротьби з Росією. Результатом переговорів трьох урядів з'явився підписаний 8 (20) травня 1882 р. у Відні таємний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, відомий за назвою Троїстого союзу. [31, с. 289]

Відповідно до цього договору союзні держави зобов'язувалися не брати участь у союзах, спрямованих проти однієї з них. Німеччина й Австрія обіцяли Італії військову допомогу у випадку нападу на неї Франції. Союзники зобов'язувалися дотримувати доброзичливого нейтралітету у випадку війни із усякою іншою державою, крім Франції. При нападі на одну з договірних сторін двох або декількох держав вони повинні були надати їй військову допомогу. Договір був укладений строком на п'ять років у першу чергу завдяки старанням О. Бісмарка й існував паралельно із Союзом трьох

імператорів. [51, с. 76] В обох угодах керівною силою була Німеччина, що виступала за створення потужної антифранцузької коаліції. Перевага Англії й Франції в сфері колоніальної політики врівноважувалося усе більше зростаючим впливом Німеччини в Європі, що стало можливим завдяки особистій заслугі германського канцлера Отто фон Бісмарка, який ратував за активізацію колоніальної експансії.

Роль Росії в європейській політиці в початковий період правління Олександра III помітно відходила на другий план, що видно стосовно неї найсильніших держав, без сумнівів, що створили військовий союз без усякої її участі. У такій ситуації «Союз трьох імператорів» залишався в якості допоміжної й тимчасової міри, покликаної виключити можливість російсько-французького союзу. Зрозуміло, що в такому виді міцність цього союзу вже тоді можна було поставити під сумнів. Дійсна позиція Німеччини й Австро-Угорщині до своїх “зобов'язань” щодо Росії стає особливо помітною у світлі подій на Балканах. Після Берлінського конгресу 1878 р., на якому головував О. Бісмарк, роль Німеччини й Австро-Угорщини в цьому регіоні підсилилася, у той час як вплив Росії було підірвано. [68, с. 98] Після поступок Росії на конгресі, Сербія й Румунія ставилися до неї прямо вороже; у Болгарії російський вплив усе більше й більше послаблювався.

В 1881 р. до влади в Болгарії прийшли прихильники пронімецької орієнтації. Олександр III особисто контролював ситуацію на Балканах. Однак, надмірне й не зовсім уміле втручання російських чиновників у внутрішні справи країни, зробили Болгарію непримиренним ворогом Росії. [58] В 1885 році князь Олександр Болгарський (Баттенберг), не запитуючи Росію, приєднав до Болгарського князівства східну Румелію. Ці дії не були погоджені з російським урядом, що викликало гнів Олександра III. Імператор зажадав строго дотримувати рішень Берлінського конгресу. Ця позиція Росії викликала широку хвилю антиросійських настроїв на Балканах. Російські офіцери були відкликані з болгарської армії, Олександр Болгарський виключений зі списку російських генералів. [68, с. 95] Після серії державних

переворотів до влади в Болгарії прийшов проавстрійський уряд і в листопаді 1886 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Болгарією. У цей же час ослабнув вплив Росії в Сербії й Румунії. [46, с. 216]

Після болгарської кризи, що завершилася не на користь Росії, у Європі встановився досить тривожний стан: усі очікували збройного втручання Росії в болгарські справи, що могло привести до війни. Але російський імператор, підтвердивши своє право називатися «царем-миротворцем», вирішив надати Болгарії можливість вийти із внутрішньої кризи власними силами, завдяки чому, мир у Європі не був порушений.

Той факт, що в балканському конфлікті Австро-Угорщина й Німеччина виступили проти Росії, зсередини підривав “Союз трьох імператорів”, що до моменту закінчення строку своєї дії в 1887 році, був фактично анульований. [31, с. 190] При участі германської дипломатії в тому ж році був укладений австро-англо-італійський союз, що одержав назву «Середземноморська Антанта». [68, с. 97] Головною метою цього союзу був підрив російського впливу в Туреччині. По своїй суті, це було нове австро-німецьке військово-політичне угруповання, спрямоване проти Франції й Росії.

В умовах загострення франко-німецьких протиріч Отто фон Бісмарк прагнув нейтралізувати Росію, використовуючи для цього фінансово-економічні фактори. Інтриги на Балканах і тиск на російські аграрні й промислові кола, пов'язані з німецьким ринком, дозволили О. Бісмарку укласти в 1887 році вигідний секретний договір з Росією. [47, с. 811] Росія пішла на підписання таємної угоди з Німеччиною, щоб уникнути політико-дипломатичної ізоляції. В історію ця угода увійшла за назвою як договір «перестраховки».

Секретний договір був укладений строком на три роки й продовжений не був, тобто діяв у період 1887-1890 років. Він містив у собі всього три статті. Обидві держави зобов'язувалися дотримувати «доброзичливий нейтралітет» у випадку війни однієї з них із третьою державою. Але це

правило не стосувалося війни проти Австрії або Франції. Німеччина не гарантувала свій нейтралітет при нападі Росії на Австрію, а Росія - у випадку нападу Німеччини на Францію. [9] Друга стаття стосувалася врегулювання відносин по балканському питанню: Німеччина визнавало права отримані Росією на Балканському півострові, особливо в Болгарії. Обидві держави зобов'язувалися дотримувати територіальний *status quo* на Балканах. [9, с. 286] Відповідно до статті третьої, союзники визнавали старий принцип закриття проток.

До договору був прикладений секретний протокол, що представляв особливу цінність для Петербурзького кабінету. По його умовах Німеччина зобов'язувалася надавати Росії допомогу з метою встановлення в Болгарії “правильного й законного уряду” і не давати згоди на відновлення на престолі князя Олександра Баттенбергского. Крім того, Німеччина погоджувалася дотримуватися доброзичливого нейтралітету й надавати дипломатичну підтримку у випадку, якщо Росії треба було би захищати вхід у Чорне море з метою охорони власних інтересів. [46, с. 94] Секретний протокол здавався очевидною перемогою Росії. Він мав надати їй підтримку Німеччини в балканському питанні й послабити зусилля Австро-Угорщини, спрямовані проти неї. Але значення цієї угоди різко знижувалося у зв'язку зі збереженням у силі колишніх договірних зобов'язань Німеччини згідно Троїстого союзу.

Як свідчить подальша політика Берлінського кабінету, Німеччина не надавала практичного значення договору «перестраховки». Головне його значення вона бачила в блокуванні російсько-французького зближення, що намітилося. Всупереч своїм зобов'язанням, Німеччина ухилилася від підтримки позиції Росії, що виступила проти обрання на болгарський престол австрійського ставленика князя Фердинанда Кобурзького. Обрання Фердинанда стало можливим завдяки регентові Болгарії Стефану Стамболову й допомозі Відня, Рима, Лондона. На практиці це означало перемогу австрійського впливу в Болгарії.

Уже до кінця 80-х років XIX в. можна помітити процес складання нових політичних пріоритетів держав (Росії із блоком “Німеччина-Австрія”), в основі яких лежали протиріччя, що загострилися. Це пояснювалося не особистими перевагами Олександра III, але, головним чином, політикою Німеччини, в основі якої лежали переваги О. Бісмарка. Зберігаючи дружні відносини з Росією, тільки щоб уникнути її союзу із Францією, Німеччина багато в чому підготувала йому ґрунт. Росії був потрібний реальний союзник у її політиці на європейській арені, пошуком якого вона займалася з кінця 80-х років XIX в. Очевидно, що Росія була обмежена у виборі союзників - таким союзником повинна було стати держава, досить сильна, щоб протистояти членам Середземноморської Антанти. Через різке зростання протиріч між Росією й Німеччиною навіть англо-російське колоніальне протистояння здавалося не настільки непримиренним.

Військові готування, за які прийнявся уряд Олександра III наприкінці 80-х років XIX в., були покликані убезпечити німецький й австрійський кордони. На західному кордоні були побудовані нові фортеці, реконструйовані й переоснащені старі, чисельність сухопутної армії була доведена до небувалих у російській історії розмірів. Був відновлений Чорноморський флот, у Севастополі спущені на воду кілька нових військових кораблів. Через зростаючу напруженість у Європі Олександр III підсилив і балтійський флот. У Лібаві (нині - Лієпая, Латвія) була побудована потужна військова гавань. [55, с. 162] Все це було покликано стримувати войовничі задуми Потрійного союзу, що мав характер воєнно-стратегічної коаліції, спрямованої проти Франції й Росії.

Незважаючи на всі ці приготування, російський імператор визнавав, що кращою політикою для Росії буде не шукати нічиїх союзів, не брати на себе ніяких зобов'язань і ретельно уникати зіткнення з Австрією, щоб не зв'язати собі рук на випадок війни між Німеччиною й Францією. Свою самотність серед європейських держав, у цей період, Олександр III навмисно підкреслив у тості, проголошеному їм за здоров'я князя Миколи

Чорногорського, котрого він навмисно назвав єдиним і щирим другом Росії. [25, с. 154]

В 1887 році відносини між Німеччиною й Францією вкрай загострилися до межі, війна здавалася неминучою. Але Олександр III, використовуючи родинні зв'язки, удержав німецького імператора від нападу на Францію. Це викликало гнів канцлера Німеччини О. Бісмарка, який ввів тверді фінансово-економічні санкції проти Росії: було заборонено надання кредитів, перестали приймати в заставу цінні папери Росії, різко (на 70%) підвищені мита на ввіз для російських товарів до Німеччини, у першу чергу, на зерно. [45, с. 811] Котирування російських державних облігацій і цінних паперів російських приватних компаній на Берлінській біржі різко пішли долілиць. Росія у свою чергу підвищила мита на німецькі товари й заборонила німцям володіти власністю в західних губерніях. Можна сказати, що при імператорі Олександрі III митна політика помітно повернулася від помірного протекціонізму до посиленого митного заступництва.

Російсько-німецькі відносини з кінця 80-х років фактично отримали характер митно-фінансової війни, що відноситься до завершального періоду володарювання німецького «залізного канцлера». В 1890 році главою Німецької імперії був уже Вільгельм II, Бісмарка відправлено у відставку, канцлером став Л. Капріві, який не хотів зв'язувати Німеччину ніякими міждержавними узами з Росією. Це привело до того, що в 1890 р. Німеччина не стала продовжувати “перестраховальний” договір, а в 1891 р. був відновлений Потрійний союз. Німеччина й Австро-Угорщина намагалися встановити більше тісні відносини з Туреччиною. [46, с. 91]

Почалося поступове зближення Росії із Францією, яка надала Росії великі кредити. Російські державні й акціонерні кошовності були переорієнтовані на паризький фондовий ринок, що з початку 90-х років стає головним споживачем російських відсоткових і дивідендних паперів. [47, с. 811] Після конверсії російського державного боргу на Паризькій біржі в 1888-1889 р. Франція стала головним кредитором Росії. Позики

доповнювалися значними інвестиціями в російську економіку, що, безумовно, сприяло й військово-політичному зближенню Росії й Франції.

На наш погляд, у російсько-французькому зближенні зіграла свою роль і миротворча діяльність російського імператора. Ще в 1887 році Олександрів III вдалося, за допомогою безпосередніх переговорів з імператором Вільгельмом I, зробити Франції велику послугу по усуненню напруженого положення, викликаного зосередженням на її границі значних німецьких військ, які були зібрані під приводом маневрів. Після переговорів з Олександром III Вільгельм погодився негайно відкликати війська, завдяки чому вдалося уникнути війни в Європі.

Слід зазначити, що російський міністр закордонних справ М.К. Гірс, не дивлячись ні на що, до кінця 80-х років залишався прихильником зміцнення зв'язків з Німеччиною. Він і в 1889 році стверджував, що Франція поки що «ни на нас, ни на какой другой союз, конечно, рассчитывать не может [9]». Але вже до початку 1891 року, у зв'язку із загостренням російсько-німецьких відносин міністр був поставлений перед фактом необхідності альянсу із Францією, щоб протиставити його Троїстому союзу.

Для уникнення дипломатичної ізоляції М.К. Гірс за дорученням імператора почав переговори із французьким урядом Сади Карно. 11 (23) липня 1891 року до Кронштадту с візитом прибула французька військова ескадра. Імператор Олександр III особисто привітав французьку ескадру. При цьому він вислухав виконання французького революційного гімну «Марсельеза» у Петергофі під час обіду, що зробило сильне враження не тільки на петербурзьку публіку, але й на увесь світ. [54, с. 84]

Під час цього візиту французької ескадри до Кронштадту у липні 1891 р. у формі обміну листами між міністрами закордонних справ Росії й Франції була укладена угода про консультацію всіх питань і політичної домовленості обох сторін. [54, с. 85]

Франція, яка була зацікавлена у військовому союзі значно більше, ніж Росія, прагнула доповнити угоду 1891 р. військовими зобов'язаннями. У

результаті переговорів представники російського й французького генеральних штабів у серпні 1892 р. підписали військову конвенцію, що передбачала взаємну військову допомогу у випадку нападу Німеччини. З боку Росії конвенцію підписав Н. Н. Обручев, з боку Франції - Р. Буадефром. [30, с. 412]

Під тиском військового міністерства й по прямій вказівці Олександра III російський міністр закордонних справ Гірс М.К. змушений був ратифікувати російсько-французьку військову конвенцію 1892 р., що заклала основу російсько-французького союзу.

Її основний зміст утримувався в першій статті: «Если Франция подвергнется нападению со стороны Германии или Италии, поддержанной Германией, Россия употребит все войска, какими она может располагать, для нападения на Германию. Если Россия подвергнется нападению Германии или Австрии, поддержанной Германией, Франция употребит все войска, какими может располагать, для нападения на Германию [13]».

Так само в конвенції говорилося, що Франція повинна виставити проти Німеччини армії в 1300 тис. чоловік, Росія від 700 до 800 тис. Обидві сторони зобов'язувалися ввести ці сили в дію швидко, щоб Німеччині довелося одночасно воювати й на Заході, і на Сході (2-3 пункти військової конвенції). [13] Важливе значення мали завершальні 5-7 пункти, у яких ішла мова про те, що а ні Франція, а ні Росія не укладуть сепаратного миру, конвенція буде мати силу протягом того ж терміну, що й Потрійний союз, а всі пункти конвенції будуть зберігатися в найсуворішому секреті. [13] На цьому наполягали в Петербурзі, щоб не форсувати воєнно-стратегічне зближення між Берліном і Віднем.

Але зберігати довго в таємниці настільки важливий міжнародний договір було складно, і вже через два роки Франція й Росія офіційно визнають свої союзницькі зобов'язання. 15 (27) грудня 1893-23 грудня 1893 (4 січня 1894) обміном листами на офіційному рівні обоє уряду сповістили про ратифікацію ними військової конвенції. [30]

Так фактично був оформлений російсько-французький військово-політичний союз, що став відповіддю на утворення воєнно-політичного блоку (Потрійний союз) на чолі з Німеччиною. Остаточне оформлення російсько-французького союзу відбулося на самому початку 1894 р. 8 (20) січня 1894 р. конвенцію було ратифіковано російським імператором Олександром III і президентом Франції Сади Карно. У такий спосіб у Європі утворилися два конфронтуючих між собою ворожих військово-політичних блоки, в одному з яких Росія грала значну, а іноді й вирішальну роль.

4.2. Просування Росії у Середній Азії. Активна колоніальна політика Росії в цьому регіоні велася при Олександрі II і була продовжена і його сином і спадкоємцем Олександром III. Особливість державної політики в цьому регіоні полягало в тому, що вона містила в собі не тільки завоювання, але й господарське (економічне) освоєння. До 1876 р. більша частина території Середньої Азії була приєднана до Росії та перебувала в різних формах залежності. Кокандське ханство було приєднане до Росії, Бухарське і Хівинське ханства втратили самостійність у рішенні міждержавних питань, зберігши свою внутрішню автономію. Незалежними залишалися тільки туркменські племена, що не мали централізованого управління. На межі 80-х років XIX ст., на момент вступу на престол Олександра III, завойовницька політика Росії в цьому регіоні тривала, маючи на увазі, у першу чергу, не тактичні військово-оборонні, а стратегічні геополітичні завдання.

У 1879 р. урядом був відданий наказ про заняття Текінського оазису із чітким розумінням ролі цієї події, як створення «противовеса англійському впливу в цих краях [74, с. 98]». Англія, що фактично захопила на той момент увесь Афганістан, мала намір ввійти в долину Аму-Дар'ї. Найближчою метою російської експедиції було захоплення міцності Геок-Тепе, що була з боями зайнята в січні 1881 р. [51, с. 117]

Ледве вступивши на престол, Олександр III цілком розумів всю важливість зміцнення російського впливу в регіоні й продовжував завойовницьку політику. У травні 1881 р. Ойкав-Текінський оазис був

завойовницьку політику. У травні 1881 р. Ойкав-Текінський оазис був включений до Закаспійського військового відділу. Просування російських військ було припинено: у Тегерані почалися переговори про розмежування володінь Росії й Персії в Туркменії. По закінченні переговорів у Тегерані наприкінці 1881 року була укладена російсько-перська конвенція про розмежування територій до сходу від Каспійського моря. Персія зобов'язувалася не втручатися в справи туркменів, що населяють Мерв і Тенджен. [51, с. 118] В 1882 р. Закаспійський військовий відділ був перетворений у Закаспійську область із центром в Ашхабаді. Напівкочові туркменські племена були скорені, свою незалежність зберігали тільки туркменські племена Тендженського, Мервського й Пендинського оазисів. [47, с. 810]

Російсько-перська конвенція 1881 р. (угода про кордони між Росією й Персією) була фактично російсько-перським союзом. Цей дипломатичний акт, поряд з військовими перемогами Росії в Середній Азії, став певною гарантією від агресії з боку Англії.

По мірі просування Росії на схід від Каспійського моря, російські рубежі все ближче підходили до володінь Британії в Індії, що не могло сприяти зміцненню російсько-англійських відносин, особливо, якщо враховувати, що англійська королева Вікторія (1837-1901), як відомо, була русофобкою. Холодність російсько-англійських відносин у ХІХ в. істотно не змінили близькі родинні відносини Романових з Ганноверською династією. Старша сестра Марії Федорівни (дружини Олександра ІІ й з 1881 р. російської імператриці), уроджена принцеса датська Олександра була одружена зі старшим сином королеви Вікторії, спадкоємцем англійської корони принцом Альбертом-Едуардом, герцогом Уельським. В 1874 р. дочка Олександра ІІ Марія Олександрівна стала дружиною другого сина англійської королеви Вікторії принца Альберта, герцога Единбурзького, а в 1884 р. онучка королеви, гессенська принцеса Єлизавета, вийшла заміж за брата Олександра ІІ великого князя Сергія Олександровича. І, нарешті, в

1894 р. молодий цар Микола II вінчався з молодшою внучкою англійського монарха, принцесою Алісою Гессенською, що стала останньою російською імператрицею Олександрою Федорівною. [41, с. 81]

Невдовзі після воцаріння Олександра III намітився військовий англо-російський конфлікт через район Мерва, що ледве не став приводом для війни між двома найбільшими світовими державами. У березні 1884 р. Мерв увійшов до складу Російської імперії, що цілком пояснюється присутністю там російського військового контингенту. Це не могло не викликати протидії з боку Англії. Вона, скориставшись тим, що частина прикордонної межі не була офіційно встановлена під час англо-російських переговорів 1869-1872 років, від імені афганського еміра Абдуррахмана висунула претензії на туркменські землі.

У результаті, у березні 1885 р. відбулося збройне зіткнення близь населеного пункту Таш-Кепри (у Туркменії на ріці Кушка) між російським передовим загonom начальника Закаспійської області генерала Комарова О.В. (1,8 тис. чіл.) і афганськими військами еміра Абдуррахмана (4,7 тис. чіл.), у рядах яких перебували 100 англійських інструкторів. Незважаючи на кількісну перевагу афганців, росіяни змусили їх покинути Кушку й відступити. Комарів О.В. атакував у Таш-Кепри афганські частини й наніс їм повну поразку. Втративши понад 1 тисячу чоловік і всю артилерію, війська еміра відступили за Кушку. Втрати росіян склали 54 чоловік. [72, с. 84]

Бій при Таш-Кепри став єдиним військовим конфліктом у роки правління імператора Олександра III. Події увійшли в історію як афганська криза 1885 року.

Виникла реальна загроза війни між Росією й Англією. Але “Союз трьох імператорів”, незважаючи на свою ненадійність, зіграв досить важливу роль у цьому конфлікті: завдяки йому Росія домоглася від Туреччини закриття чорноморських проток для англійського флоту, убезпечивши свої південні кордони. У таких умовах Англія не могла розраховувати на успіх і вирішила відступити, визнавши завоювання Росії в Середній Азії.

Перемога при Таш-Кепри поклала кінець афганським набігам у район Мервського оазису, що з тих пор був остаточно закріплений за Росією. В 1885 р. тут був офіційно проведений російсько-афганський кордон, установлений на підставі угоди між Росією й Великобританією про розмежування афганських володінь, підписаної в Лондоні 29 серпня (10 вересня) 1885 р. Угоду підписали: з боку Росії Георгій Стааль, надзвичайний і повноважний посол Росії; з боку Великобританії - маркіз Солсбері, головний статс-секретар з іноземних справ її британської Величності. [10]

В 1885 р. російсько-англійські військові комісії почали демаркацію російсько-афганського кордону відповідно до першого пункту угоди, у якій докладно описувалося проходження кордону, для точності додавалися карти. Розмежування починалося від Зульфагара, нейтралізація Пенджде була обмежена округом від Бенди-Надири до Бурджи-Ураз-Хана на півночі, і межею, проведеної з півдня, від Меручага до Хаузи-Хана, причому російські й афганські пости будуть розташовані: перші в Бенди-Надирі, а другі в Меручазі. [10]

Відзначаючи важливість регіону в зовнішньополітичному курсі Російської імперії і його стратегічне значення, в 1886 р. була відкрита російська Закаспійська залізниця.

В 1887 р. був підписаний остаточний протокол, по якому російсько-афганський кордон був встановлений від річці Гереруд на заході до Аму-Дар'ї на сході. [31, с. 514] У результаті Росії вдалося остаточно зміцнитися в регіоні, Середня Азія стала невід'ємною частиною російської імперії.

Охарактеризовані вище англо-російські протиріччя досить чітко відображають боротьбу за розділ сфер впливу в середньоазіатському регіоні, а не боротьбу за незалежність однієї з держав. Разом з тим, в умовах конкретного часу 80-90- років XIX ст. не можна вважати цей конфлікт другорядним стосовно загальнополітичної ситуації в Європі. Подолання афганської кризи 1885 р. і підписання мирної угоди між цими країнами стали важливою віхою в урегулюванні російсько-англійських відносин. До кінця

правління Олександра III (жовтень 1894 р.) конфліктів у середньоазіатському регіоні не було. Із приходом до влади його сина Миколи II міждержавні відносини Росії й Англії стали поступово поліпшуватися і на початку XX ст. це зближення закінчилося укладенням в 1907 р. англо-російського союзу, що завершив формування Антанти.

4.3. Далекосхідний напрямок зовнішньої політики Росії в правління Олександра III. Вихід Росії до берегів Тихого океану, колонізація й її активне зміцнення в далекосхідному регіоні обумовили вироблення далекосхідної зовнішньої політики задовго до приходу до влади Олександра III. У середині XIX століття всі далекосхідні землі Росії входили до складу Східно-Сибірського генерал-губернаторства. У жовтні 1856 р. була утворена Приморська область, куди увійшли Камчатка, Охотське узбережжя, Анадирсько-Чукотський край, Приамур'я, острів Сахалін, Курильські острови, Приморський край (з 1860 р.). Адміністративним центром було м. Миколаївськ-на-Амурі. Виходячи зі складних умов у регіоні, у квітні 1880 року було утворено Владивостоцьке військове губернаторство, що проіснувало до 1888 р. На початку правління Олександра III в 1884 р. було створено Приамурське генерал-губернаторство із центром у Хабаровську, до складу якого увійшли Амурська, Приморська, Забайкальська області. В 1890 р. резиденція військового губернатора й обласне управління були перенесені з Хабаровська до Владивостока. [59, с. 318]

У другій половині XIX століття Росії довелося протистояти експансії, що підсилювалася, розвинених європейських країн, коли в боротьбі за переділ сфер впливу, ринків сировини й збуту держави Північно-Східної Азії здобували для цього особливе значення. З погляду зовнішньої політики можна виділити два взаємозалежних види діяльності в далекосхідному регіоні: дослідницьке й політичне (геополітичне). Перше було необхідно для успішної реалізації другого. При Олександрі III обидва види діяльності реалізовувалися досить активно.

В 80-х роках XIX ст. під керівництвом видатного російського флотоводця й вченого С.Й. Макарова морські офіцери вели гідрографічне, метеорологічне й океанографічне вивчення Японського моря. Із серпня 1886 р. по травень 1889 р., командуючи корветом «Витязь», С.Й. Макаров здійснив навколосвітнє плавання, узагальнивши свої спостереження у фундаментальній науковій праці «Витязь» і «Тихий океан», що отримала премію Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук і золоту медаль Імператорського Російського Географічного товариства. [52, с. 217]

З кінця 80-х років XIX ст. на території регіону почалися дослідницькі роботи у зв'язку з дослідженням траси Транссибірської магістралі: у Забайкаллі ними керував відомий учений В.О. Обручев, на Уссурійській ділянці залізниці інженер О.І. Урсатті. Під керівництвом П.К. Яворського була складена перша детальна карта Амурсько-Приморського району. [66, с. 78] Становлення й розвиток наукових досліджень у регіоні пов'язані з організацією наукових товариств, музеїв, відділів Імператорського Російського географічного товариства. В 1884 р. у Владивостоці було створене Товариство вивчення Амурського краю, першим головою якого став Ф.Ф. Буссе. За 32 року життя на Далекому Сході він зробив безліч поїздок по Амурській і Приморській областях і зібрав різноманітний матеріал. В 1890 р. у Владивостоці відкрився перший на Далекому Сході краєзнавчий музей, пізніше подібні музеї з'явилися й в інших містах.

Вивчення Далекого Сходу в другій половині XIX століття дало результати: з'ясована геологічна будова території, дані її географічні характеристики, що з успіхом було використано в реалізації зовнішньополітичного курсу в далекосхідному регіоні.

Особливе значення надавалося відносинам з Китаєм, де політика російського уряду мала два основних напрямки: завершення робіт з розмежування територій між двома державами й посилення позицій Росії в Північно-Східному Китаї. Після підписання в 1860 р. Пекінського договору почалася демаркація кордону, тобто встановлення його лінії на місцевості.

Демаркаційні роботи від ріки Уссурі до ріки Туминьцзян були проведені російсько-китайською топографічною експедицією, яку з російської сторони очолював полковник К.Ф. Будогозький. Державний кордон між двома країнами на ріках Уссурі й Сунгача був установлений по крайці китайського берега на цих ріках, що було закріплено Ханкайським протоколом 1861 р. [51 с. 301]

В 1881 р. між Росією й Китаєм був укладений Санкт-Петербурзький договір про торгівлю в західному Китаї. Цей договір підтвердив права підданих обох держав ходити на судах по ріках Амуру, Сунгарі й Уссурі. Однак китайська сторона аж до 1898 р. перешкоджала плаванню російських судів по ріці Сунгарі. Ситуація змінилася тільки з будівництвом Китайсько-Східної залізниці. [51, с. 303]

В 80-х рр. ХІХ ст. відносини між Росією й Китаєм загострилися у зв'язку з тим, що Маньчжурський уряд спробував забрати в Росії південну частину узбережжя затоки Посьєт і частину землі в Кореї. Ці дії були початі Китаєм під приводом «уточнення кордонів» з метою одержання виходу до Японського моря.

Конфлікт був урегульований мирним шляхом: у 1885 р. між Росією й Китаєм був укладений Тяньцзинський договір, що складався з 12 статей. [14] Росія значно розширила свої політичні й торговельні права в Китаї, зрівнявшись у них з іншими європейськими країнами: вона отримала право створити Російську духовну місію й відправляти посланників до Пекіну; для російських суден були відкриті порти Шанхай, Нінбо, Фучжоу, Амой, Кантон, Тайнань, Сучжоу; російські піддані в Китаї отримували право консульської юрисдикції й екстериторіальності. [14] В 1886 р. з Китаєм був підписаний Новокиївський протокол, що підтвердив кордони між двома державами в південній частині Уссурійського краю, установлені Пекінським договором.

Таким чином, за правління Олександра ІІІ кордон з Китаєм був встановлений «від західного берега озера Ханка по горах до стику кордонів

Росії, Китаю й Кореї на р. Тиминьцзян», відносини між двома державами носили мирний характер.

З 90-х років Англія, США і Японія активізували свою діяльність у північно-східному Китаї. В 1894 р. Японія розв'язала війну проти Китаю, у якій останній зазнав поразки.

Посилення позицій США, Японії й Англії в Маньчжурії російським урядом розглядалося, таким, що загрожує Далекому Сходу. Вже після смерті Олександра III в 1896 році був підписаний секретний російсько-китайський договір, що оформив військовий союз проти Японії. [59, с. 305] Він надавав право Росії на будівництво через Маньчжурію залізниці до Владивостока, з дозволом перевозити по ній російські війська. Почалося будівництво найкоротшої дороги від Забайкалля до Примор'я.

У цілому російсько-китайські відносини в другій половині XIX ст. характеризувалися стабільністю. Була повністю проведена демаркація кордону між двома державами, установлені дружні (з боку Росії скоріше навіть заступницькі) відносини, які сприяли зміцненню позицій Росії в тихоокеанському регіоні, але зустріли невдоволення з боку інших зацікавлених країн (Японії, США, Англії).

На підтримку дружніх відносин була спрямована політика Росії стосовно Кореї. В 1884 р. в Сеулі був підписаний договір про дружбу й торгівлю, що сприяв розвитку економічних зв'язків, збільшенню обсягу прикордонної торгівлі. Російська дипломатія приділяла особливу увагу відносинам з Кореєю, однак відмовилася від ідеї встановлення протекторату. [47, с. 814]

Важливе значення для всіх європейських країн на далекосхідному театрі міжнародних зв'язків мали відносини з Японією. У другій половині XIX в. відносини між Росією і Японією носили мирний характер. Однак між ними залишалися нерозмежовані території, у першу чергу, о. Сахалін і Курильські острови. Переговори про врегулювання цього питання велися між Росією і Японією з 1862 р. В 1875 р. Росія по Петербурзькому протоколі

пішла на територіальні поступки, передавши частину Курильських островів в обмін на офіційну відмову Японії від її домагань на острів Сахалін. [46, с. 118] За часи правління Олександра III кордон між Росією і Японією проходив через протоку між мисом Лопатка на Камчатці й островом Шумшу. Японські судна мали право без портових і мит відвідувати порт Корсаків на Південному Сахаліні. Зіткнення інтересів Росії і Японії було неминуче. За допомогою Німеччини в Японії була створена сильна армія, яка у багато разів перевищувала по чисельності російські війська на Далекому Сході. Японія стала посилено готуватися до війни з Росією. Росії необхідно було вживати заходів по захисту від погрози зі Сходу. Економічні й військові причини змусили російський уряд почати в 1891 році спорудження Великого Сибірського шляху - Транссибірської залізниці. [69, с. 89]

Рух поїздів по Транссибу, що з'єднав центральні райони Росії з Далеким Сходом, почалося 21 жовтня (3 листопада) 1901 року, після того як було покладено «золоту ланку» на останній ділянці будівництва Китайсько-Східної залізниці. Регулярне сполучення між Санкт-Петербургом і тихоокеанськими портами Росії Владивостоком і Порт-Артуром залізницею було встановлено в липні 1903 року, коли Китайсько-Східна залізниця, що пролягала через Маньчжурію, була прийнята в регулярну експлуатацію. Ця залізниця грала не тільки економічне, але й воєнно-стратегічне значення.

До кінця XIX століття Росія змогла зберегти мир на своїх кордонах, але російському уряду вдалося лише тимчасово погасити зовнішньополітичні протиріччя, а не усунути їх остаточно. На межі XIX-XX ст., уже після смерті Олександра III Японія активно включилася в боротьбу за розділ сфер впливу на Далекому Сході, що привело до російсько-японської війни 1904-1905 рр.

Отже, можна зробити наступні висновки. Основними завданнями російської зовнішньої політики за часів правління Олександра III були: зміцнення своїх позицій і пошук союзників у європейській політиці; зміцнення впливу на Балканах; урегулювання кордонів на півдні Середньої

Азії; закріплення Росії на нових територіях Далекого Сходу, вихід «на рівних» на тихоокеанський театр міжнародної політики.

Протягом XIX ст. головними політичними центрами, де приймалися геополітичні рішення світового значення, були Лондон, Париж, Петербург, Відень. На початку другої половини XIX ст. до них приєднався Берлін, а наприкінці століття - Японія й США. У Росії склалися непрості відносини зі світовими лідерами. Очевидно, що військово-політичні пріоритети Росії, її економічний стан, деякі риси особистості Олександра III знайшли свій відбиток у реалізованій їм зовнішній політиці Росії. Так, наприклад, зміна відносин з Німеччиною, що призвела до союзу із Францією, стала основою для формування Антанти. Цей союз являв собою істотні зміни в розстановці сил у Європі. Багато в чому це визначило співвідношення сил у Першій світовій війні, і саму причину війни - утворення військово-політичних угруповань і зіткнення їхніх інтересів (Троїстий союз і Антанта).

До кінця правління Олександра III позиції Росії на світовій арені були міцні й визнані, що відбилося в підписанні нею міжнародних угод. Російська імперія мала найбільшу сухопутну армію у світі, третій після Англії й Франції флот, хоча відставала від провідних країн у військово-технічному відношенні. До кінця XIX століття Росія змогла зберегти мир на своїх кордонах, як європейських, так і середньоазіатських та далекосхідних. Але уряду Російської імперії вдалося тимчасово погасити зовнішньополітичні протиріччя, а не усунути їх остаточно. Зберігалися протиріччя між Росією і європейськими державами на Балканах, у Туреччині, Середній Азії, на Далекому Сході.

Протягом XIX століття чітко простежується наступність історичних і політичних процесів у російській і світовій історії, економіці й культурі. Для Росії своєрідним рубежем став 1894 рік, коли після смерті імператора Олександра III престол зайняв його син Микола II, однак загальний зовнішньополітичний курс не змінився, принаймні до початку XX століття.

ВИСНОВКИ

За часи правління Олександра III був сформований політичний режим, при якому не було можливості критикувати уряд або дії монарха, тим паче створити тайну антиурядову організацію. Олександр III бачив своє завдання у прийнятті поліцейських заходів, спрямованих на подолання революційної смути, що виникла наприкінці попереднього царювання. Ідеологами нового внутрішньполітичного курсу були представники політичного оточення Олександра III – обер-прокурор Синоду Побєдоносцев К.П. та видавець «Московських відомостей» Катков М.М.

Самодержавству вдалося провести серію контрреформ у становому питанні, судочинстві, в галузі освіти, цензури, друку, преси, у сфері місцевого управління. Але внутрішня політика Олександра III, як і його попередників, характеризувалася суперечливістю. Загальний напрямок її полягав у відході до реакції шляхом «виправлення» наслідків реформ 60–70-х років XIX ст. Головне його завдання полягало в тому, щоб зміцнити свою соціальну опору – дворянство, позиції якого були помітно послаблені в силу об'єктивного соціально-економічного розвитку Росії протягом двох пореформених десятиліть.

Зовні все виглядало так, що контрреформи проводилися в «життєвих інтересах народу», але вони виявилися безсилими перед перебігом соціально-економічного життя пореформеного часу. Земська контрреформа не зупинила земського руху, але налаштувала значну частину земців проти самодержавства. Збільшений виборчий ценз при проведенні міської реформи став додатковим стимулом для ділових людей, щоб задуматися про підвищення рівня своїх доходів. Це, в свою чергу, сприяло розвитку економіки, посиленню міської буржуазії, яка вимагала від самодержавства надання їй прав. В самому уряді не було ні політичного, ні ділового єднання.

Початок 1880-х років ознаменувався важливими позитивними заходами, що були покликані полегшити стан народних мас. Перш за все, необхідно вказати на спроби полегшити стан селян, серед яких – зниження викупу, узаконювання обов'язковості викупу селянських наділів, заснування селянського поземельного банку, скасування подушної податі. Економічне становище фабричних робітників у царювання Олександра III також декілька покращилося. Уперше з'являються укази щодо захисту праці: обмеження фабричної праці малолітніх і нічної праці підлітків і жінок, укази про врегулювання фабричної праці.

Фінансова стабілізація й розвиток промисловості були досягнуті багато в чому завдяки грамотним і відповідальним особам, які послідовно у пореформений час були призначені імператором на важливі посади, а саме: М.Х. Бунге, І.О. Вишнеградський, С.Ю. Вітте, а також завдяки самому Олександрові III. Замість свободи торгівлі, що панувала в попередній період, були введені принципи протекціонізму. Істотні зміни відбулися в сфері оподаткування: була скасована подушна подать, мало місце підвищення непрямого оподаткування. Одним з головних джерел державних надходжень були непрямі податки. Однак фінансові успіхи цього періоду не спиралися на відповідний підйом економічного добробуту основної маси населення. Друга половина 80-х років була періодом бурхливого розвитку промисловості нових районів: Донецького вугільного, Криворізького залізно-рудного та Бакинського нафтопромислового; розширюється будівництво залізниць, що сприяло посиленню міжрегіональних господарських зв'язків і збільшувало внутрішні потреби країни у продукції важкої промисловості, в першу чергу, в металі та вугіллі.

Стали суворіше виконуватися закони імперії щодо русифікації: у Польщі, Фінляндії, Прибалтиці, на Україні російська мова, як обов'язкова, була введена в установах, на залізницях, навчальних закладах тощо.

У сфері конфесіональної політики був посилений вплив обер-прокурора (К.П. Побєдоносцева), можна підкреслити прагнення посилення православної релігійності в суспільстві.

У роки царювання Олександра III міжнародне становище Росії значно зміцніло. Авторитет Росії найкраще характеризує фраза Олександра III, сказана їм під час риболовлі: «Когда Российский император ловит рыбу, Европа может подождать [55, с. 164]». Олександрові III не треба було воювати: своєю волею й авторитетом він вирішував усі конфлікти мирним шляхом, чому й отримав в історії прозвання «Миротворець».

У зовнішній політиці Олександр III і його міністр закордонних справ М.К. Гірс проводили суто обачну політику, прагнучи відгородити країну від усіляких авантур. У той же час Олександрові III удалося, без війни відбивши спроби агресивного втручання Великобританії, безкровно приєднати до Росії великі простори в Середній Азії (понад 400 000 кв. км). Втім, саме в Середній Азії й відбувся єдиний бій за все царювання Олександра III. Наприкінці правління Олександра III сформувалися військово-політичні блоки, що грали головну роль на усіх напрямках міжнародних відносин. Росія входила до складу Антанти, що протистояла Троїстому союзу. Протиріччя, що не були вирішені наприкінці XIX ст., призведуть до війн на початку XX ст.

Олександр III правив державою, цілком усвідомлюючи всю відповідальність монарха, він був росіянином за складом своїх думок і почуттів, вважаючи сильну державну владу благом для країни.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

Документи

1. Выкупные платежи и их понижение у бывших помещичьих крестьян по указу 28 декабря 1881 г. // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 206-207.
2. Высочайший манифест 29 апреля 1881 г. // Государство российское: власть и общество. С древнейших времен до наших дней. Сборник документов. / Под ред. Ю.С. Кукушкина. – М.: изд-во МГУ, 1996. – С. 233-235 / <http://www.hist.msu.ru/ER/index.html>
3. Договор, заключенный между Россией, Германией и Австро-Венгрией. Берлин, 6 (7) июня 1881 года // http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1885ru_gb.html
4. Национальное богатство России и великих держав в царствование Александра III // Степанов В.Л. Бунге Н.Х. Судьба реформатора. / Приложения. Таблица 1. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998 – 357 с.
5. О сокращении числа учеников в гимназиях и прогимназиях и изменении состава оных (циркуляр о «кухаркиных детях») // 100 главных документов российской истории / <http://dok.histrf.ru/19/tsirkulyar-o-kukharkinykh-detyakh/>
6. Памяти Императора Александра III. Сборник материалов. / Под ред. А.К. Петровского. – М., 1894. – 386 с.
7. Полный послужной список наследника цесаревича Александра Александровича 1881 / <http://feb-web.ru/feb/rosarc/vka/vka-5372.htm>

8. Положение о земских участковых начальниках. // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 199-202.
9. Сборник документов и материалов по истории России конца XIX – начала XX в. / сост. Т. И. Андреева: АлтГПА, 2012. – 356 с. / obs.uni-altai.ru/unibook/andreeva/andreeva.pdf
10. Соглашение между Россией и Великобританией о разграничении афганских владений. Лондон, 29 августа/10 сентября 1885 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1952. / http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1885ru_gb.html
11. Структура государственных доходов России (средние показатели за 1885-1894 гг.) // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 207-208.
12. Структура государственных расходов России (средние показатели за 1886-1895 г.г.) // Там же. – С. 208.
13. Текст франко-русского военного соглашения (русско-французская военная конвенция 1892 года // http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/7a942b9b-0a01-01b2-0117-10be765a13e6/%5BIS9NI_1-1%5D_%5BTS_01%5D.html
14. Тяньцзинский договор 1885 г. // <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1885dok.php>
15. Фабричный закон 1886 года. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 203-206.
Наративні джерела
16. Изложение рассказа М.Т. Лорис-Меликова о Совете министров 8 марта 1881 года. // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: «Просвещение», 1990. – С. 195-198.

17. Кони А. Ф. Собр. соч. в 8-ми томах. / Кони Анатолий Федорович. Т. 7. – М.: Юридическая литература, 1969. – 401 с.
18. Речь Б.Н. Чичерина перед городскими головами 16 мая 1883 г. / Борис Николаевич Чичерин // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 198-199.
19. Победоносцев К. П. Московский сборник. – М.: Вэб-Центр «Омега» / <http://www.wco.ru/biblio/books/pobedonoscev1/main.htm>
Мемуари, спогади, щоденники
20. Богданович А.В. Три последних самодержца. Дневник. / Богданович А.В. – М.: Мысль, 1990. – 412 с.
21. Валуев П. А. Дневник 1877-1884 гг. / Петр Александрович Валуев. – Пг., 1919. – 319 с.
22. Витте С. Ю. Воспоминания в 3-х томах / граф Сергей Юльевич Витте / Т.3: Детство. Царствование Александра II и Александра III. 1849-1894. – Л.: Государственное издательство, 1924. – 194 с. / <http://www.runivers.ru/lib/book8157/>
23. Воспоминания Е.М. Феокистова «За кулисами политики и литературы». / Е.М. Феокистов. Воспоминания. / Под ред. Ю.Г. Оксман – Л.: Прибой, 1929. – 328 с. \ <http://www.runivers.ru/lib/book8157/>
24. Из воспоминаний А.Ф. Редигера / Редигер Александр Федорович. Воспоминания. // Хрестоматия по истории СССР 1861-1917 г.г. / Под ред. Тюкавкина В. Г. – М.: Просвещение, 1990. – С. 212.
25. Милютин Д. А. Дневник. / Милютин Дмитрий Алексеевич. – М.: Наука, 1974. – 255 с.

26. Милютин Д. А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860 – 1862. / Милютин Дмитрий Алексеевич. / Под редакцией д.и.н., профессора Захаровой Л.Г. Составление, предисловие и комментарии: Захарова Л.Г., Медовичева Т.А., Тютюнник Л.И. – М.: Студия ТРИТЭ, РИО «Российский Архив», 1999. – 556 с.
 27. Мещерский В.П. Мои воспоминания. Ч.1-3. / Владимир Петрович Мещерский. Ч.3 / Серия «Биографии и мемуары». – М.: изд-во «Захаров», 2003. – 582 с.
- Листування*
28. Мещерский В.П. Письма к великому князю Александру Александровичу. 1863 – 1868. / Владимир Петрович Мещерский, князь. / Сост., публ., вступ. ст. и коммент. Н.В. Черниковой. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 736 с.
 29. Победоносцев К. П. и его корреспонденты. / Победоносцев Константин Петрович. Т.1, п /т. 2-й. – М.: ГИЗ, 1923 – 1148 с.
 30. Письмо посла Франции в Петербурге Монтебелло министру иностранных дел России Гирсу С.-Петербург, 23 декабря 1893 г. / 4 января 1894 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1952. // hist.msu.ru/ER

ЛІТЕРАТУРА

31. Айрапетов О. Р. Внешняя политика Российской империи: 1801-1914 / Олег Айрапетов. - Москва: Европа, 2006. - 668 с. (Серия "Империи").
32. Александр III (1845-1894). Его личность, интимная жизнь и правление. – М.: Галактика, 1991. – 501 с.
33. Александр III Александрович. // Православная энциклопедия. Том I. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – 715 с.
34. Ананьич А. Н. Новый курс. «Народное самодержавие» Александра III и Николая II. / Ананьич А. Н. // Власть и реформы. От самодержавной к

- советской России. – СПб: изд-во Российского гуманитарного университета, 1996. – С. 380-429.
- 35.Анисимов Е.В. Императорская Россия. / Анисимов Евгений Викторович. – СПб: Питер, 2011. – 640 с.
- 36.Балязин В.Н. Тайны дома Романовых. / Балязин Вольдемар. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2006. – 447 с. (Историческая библиотека «ОЛМА-ПРЕСС»).
- 37.Боханов А.Н. Император Александр III. / Боханов Александр Николаевич – М.: Вече, 2013. – 509 с.
- 38.Боханов А.Н. Мария Федоровна. / Боханов Александр Николаевич / Великие исторические персоны. / Серия «Государство и власть» – М.: Вече, 2012. – 467 с.
- 39.Власть, общество и реформы в России в XIX – начале XX века: исследования, историография, источники / Под ред. А. Н. Цамутали. – СПб: Изд-во «Право», 2009. – 408 с.
- 40.Гросул В.Я. Русский консерватизм XIX века. Идеология и практика. / Гросул В.Я. – М.: КРАФТ «Белый клык», 2000. -317 с.
- 41.Дом Романовых. / Под ред. З. Степанчук – М.: изд-во «Живая вода», 1991. – 143 с.
- 42.Зайончковский П.А. Александр III и его ближайшее окружение. / Зайончковский Петр Андреевич // «Вопросы истории», 1966, № 8.
- 43.Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия: Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов. / Зайончковский Петр Андреевич. – М.: «Мысль», 1970. – 489 с.
- 44.Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Захарова Л. Г. – М.: Знание, 1978. – 196 с.
- 45.Ильин В., Панарин А. Реформы и контрреформы в России. / Ильин В., Панарин А. – М.: изд-во МГУ, 1996. – 148 с.
- 46.История внешней политики России. Вторая половина XIX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции) / Золотухин

- М.Ю., Мелихов Г.В., Рыбаченок И.С. и др. - М.: Международные отношения, 1997.
- 47.История России с древнейших времен до начала XXI века. / А.Н. Сахаров, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматуллин и др.; под ред. А.Н. Сахарова. – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. – 1263 с.
- 48.История России XIX в.- начала XX в. – М.: «Зерцало», 2000. – 542 с.
- 49.Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография. - М., 1981. – 227 с.
- 50.Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / Каппелер Андреас/Переклад з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во українського католицького університету, 2005. – 360 с.
- 51.Киняпина Н.С. Внешняя политика России второй половины XIX в. - М., 1974. - 319 с.
- 52.Корнилов К. А. Курс истории России XIX в. / Корнилов К. А.– М.: Наука, 1993. – 590 с.
- 53.Корольков К. Жизнь и царствование Императора Александра III (1881–1894 г.г.). / Корольков К. – Киев, 1901. – 270 с.
- 54.Манфред А. 3. Образование русско-французского союза. / Манфред Альберт Захарович. - М.: Мысль, 1975. – 267 с.
- 55.Монархи России. От Рюрика до Николая II. / Авторы текста: Владимир Гендриков (раздел «Царская (императорская) династия Романовых»; Олег Котомин «Великокняжеская (царская) династия Рюриковичей) – С-Пб: Алма-Колор, 2013. – 175 с.
- 56.Нижник Н.С., Сальников В.П., Мушкет И.И. Министры внутренних дел Российского государства (1802-2002). Библиографический справочник. / Нижник Н.С., Сальников В.П., Мушкет И.И. / Серия «МВД России 200 лет». – Санкт-Петербургский университет МВД России; Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. – СПб: Фонд поддержки

- науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2002. – 584 с.
57. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II. Ольденбург С.С. / Ольденбург Сергей Сергеевич. / Серия «История в лицах и фактах». – М.: изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.
58. Поляков А. Царь-миротворец. / Поляков А. // «Голос минувшего». – М., 1918, №1-2. – 129 с.
59. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России 1648-2000. - М., 2001. - 344 с.
60. Российские реформаторы XIX-начала XX века. – М.: Знание, 1995. – 214 с.
61. Степанов В.Л. Бунге Н.Х. Судьба реформатора. / Степанов Валерий Леонидович / Институт российской истории РАН – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998 – 398 с.
62. Степанов В.Л. Д.А. Толстой. / Степанов Валерий Леонидович // Русские консерваторы. – М., 1997.
63. Твардовская В.А. Александр III. // Романовы. Исторические портреты. 1762-1917 . От Екатерины II до Николая II./ сост. А.Н. Сахаров. – М.: Армада, 1997. – С. 491-582 (Серия «Романовы. Династия в романах»).
64. Твардовская В. А. Идеология пореформенного самодержавия: М.Н. Катков и его издания. / Твардовская В. А. – М.: Наука, 1978.
65. Три века: Россия от Смуты до нашего времени: В 6 т. / Т.6: XIX век. Вторая половина. – М.: Мысль, 1995. – 351 с.
66. Троицкий Н. А. Россия в XIX в. / Троицкий Николай Александрович. – М.: «Высшая школа», 2003. – 295 с.
67. Хайнц-Дитрих Леве Александр III. Хайнц-Дитрих Леве // Русские цари. 1547-1917. / Под ред. Ханса-Иоахима Торке. Ред. С.В. Пономарева / Перевод Алтухова П.В. – Ростов-на Дону: изд-во «Феникс», 1997. – С. 469-488.

68. Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX - начале XX в. // Избранные труды. - М., 1977.
69. Черкасов П.П., Чернышевский Д.В. История императорской России от Петра Великого до Николая II. / Черкасов П.П., Чернышевский Д.В. - М.: «Антиква», 1997. - 286 с.
70. Чернуха В. Г. Александр III. / Чернуха В. Г. // Вопросы истории. Вып. 11-12., 1992. - 168 с.
71. Чулков Г. Императоры. Психологические портреты. / Чулков Георгий. - Харьков: СП «Интербук», 1990. - 432 с. (Печатается по изданию Георгий Чулков. Императоры. Психологические портреты. - М. - Л.: ГИЗ, 1928)
72. Шефов Н. А. Битвы России: Энциклопедия. / Шефов Николай Александрович - М.: АСТ, 2006. - 699 с. (серия Военно-историческая библиотека.)
73. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. / Шепелев Лев Евгеньевич. - Л.: Наука, 1981. - 312 с.
74. Широкоград А.Б. Россия-Англия. Неизвестная война, 1857-1907. / Широкоград Александр Борисович. - М.: Наука, 2003. - 214 с.
75. Щетинина Т.И. Университеты в России и устав 1884 года. / Щетинина Татьяна Ивановна. - М.: Просвещение, 1976.
76. Энциклопедия царей и императоров. Россия IX-XX в. / - М.: «РООССА», 2005. - 282 с.